

А. А. Гуцанов & Ky

ЖИТТЯ і МИСЛІ

М. Шлемкевич

ЗАГУБЛЕНА УКРАЇНСЬКА ЛЮДИНА

Нью-Йорк

1954

EX LIBRIS

УВАГА!

Перед зитанням прохаємо виправити помилки:

*ст. 104 рядок 6 знизу:
замість „подивом” має бути „подувом”*

*ст. 135 рядок 12 згори:
замість „носій” має бути „носїїв”*

*ст. 156 рядок 12 знизу:
замість „ноти” має бути „ноги”*

ЗАМОВЛЕННЯ НА ЦЮ КНИЖКУ

*прохають скеровувати
на ім'я автора і на адресу:*

Letters to Friends
P. O. Box 428, Newark, N. J.

ЗАГУБЛЕНА УКРАЇНСЬКА ЛЮДИНА

МИКОЛА ШЛЕМКЕВИЧ

**ЖИТТЯ І МИСЛІ
КНИЖКА ДРУГА
НЬЮ-ЙОРК
1954**

Обкладинка С. Гординського

**Друкарня Р. Крупка — М. Пирський
133 Е. 4 Ст. — Н. У. С., Н. У.**

ПЕРЕДМОВА

В цій другій книжці серії „Життя і Мислі” передаємо суспільству цикл доповідей, виголошених восени 1952 і весною 1953 року в Нью-Йорку, Ньюарку та Філадельфії.

Чи треба було залишати в книжці форму промови? В наші часи досить легковажно споглядають на колись найживіші жанри діалогу-розмови, промови, листа. Але ж ця праця, як і інші з серії „Життя і Мислі”, має передовсім публіцистичний характер. А головною прикметою і постійним намаганням публіцистики мусять бути близина життя при повній згоді з науковою совістю. Чому ж тоді мала б вона — ця публіцистична праця — зрікатися форми промови, і то зродженої самим життям у безпосередній зустрізі людей?!

Публіцистика — це тепер передня сторожа духа. В ній виявляються перші спроби і мистецьких, і наукових оформлень. Тож маймо надію, що наше мистецтво і наша наука звер-

нуть увагу на болюзі питання, порушені в цій книжці, і дадуть їм тривале оформлення в насигених погуванням образах, в ясніших і виразніших мислях. Тоді ця праця може буде вже зайвою. А покищо хай вона служить, як та „букова ложка”, що про неї говорить Іван Франко, — хай служить до того часу, аж красне письменство й узеність подадуть українській спраглій і тривожній душі — свою дорогоцінну срібну заставу.

I

ЗАХИТАНИЙ СВІТОГЛЯД

ЛОГОС НА РОЗДОРІЖЖІ

Глибоке мистецтво, живий світогляд дають у згущеній формі особливо яскравого образу, чи особливо виразної думки те, що ми вже відчуваємо, що наполовину знаємо з власного досвіду. *Vita somnium breve*, життя короткий сон, — ось такий яскравий образ, така виразна думка. Ви може бачили, або пам'ятаєте з репродукцій відомий образ Арнольда Бекліна. Б'є джерело, чисте, прозоре джерело. Біля нього граються діти. Обік стоїть дівчина; вона слухає слів, що їх нашіптує лицар-хлопець. Вони стоять самозаслухані, самозадивлені, самозадумані, самозабуті. Перед їх уявою розгортається широка дорога щастя... І третій осередок, що зв'язує увагу: — бабуся. Вона ще рада б простягнути руку до джерела, і зачерпнути пригорщу води життя, що пливе, переливається повз зміну поколінь. Діти, що граються, — вчасний ранок. Високий полудень: — мо-

лода пара збирається в спільну мандрівку. І вечір-бабуся простягає руки до життя, що заходить як сонце. *Vita somnium breve*. Може з виставок, чи також із репродукцій пам'ятаєте образ нашого вдумливого мистця, Якова Гніздовського. Бабуся: — в одній руці молитовник, у другій костур. Вона тяжко пнеться по сходах угору. А там на поруччі сидить дівча готове майнути згори вниз... *Vita somnium breve...*

Дорогі українські люди Харківщини, Полтавщини, Київщини, широкої й великої України, — люди Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині, Підляшшя... Погляньте назад: — чи наша мандрівка це не короткий тільки сон?! Подумайте про дороги, що ними ми ходили! Колись були це і веселі, і сумні шляхи України. Вони бігли в різних напрямках. А потім вони почали звужуватися, збігатися в одну роковану й широку дорогу: — Львів, Краків, таборові шатра в Німеччині і вузька брама Бремену. І всі ми, як із отвореної клітки, розлетілися по світі. Коли б вам недавно ще сказав хто, ви не вірили б, ви називали б це неможливою фантазією. А все ж це дійсність. Тож із цієї страшної і страждальної мандрівки життя мусимо зробити один висновок, і як дорогоцінний скарб, як хліб на дорогу, притиснути до серця цю тяжко добуту правду:

— В нашому житті все можливе! І цю правду мусимо поставити на початок наших іноді розпучливих мисленних шукань, і ту правду мусимо протиставити чорній хмарі, що щораз густіше налягає на наші настрої, і яка наше колишнє півпасивне „якось то буде” перетворює в безнадійно пасивну філософію спускання на дно.

Vita somnium breve. Життя короткий сон. Скільки разів перехрещувалися наші дороги то привітними усміхами, словами потіхи, то ударами напружених думок. Аж оце до ваших наметів, що їх іноді називаєте своїми домами, і до ваших — здається іноді — вже осілих і заспокоєних душ — знову стукає слово. Знову стою перед вами, і чекаю відповіді від вас. Мої питання не вичитані з чужих мудроців. Я ставлю перед вас українські думки зроджені в українській душі. Я ставлю перед вас вічну боротьбу української душі з ангелом сумнівів. Чи почую відгук? Ви знаєте оповідання про побожно-го пустинника, що вийшовши на беріг моря, став на скелі і проповідував риbam слово Боже. Морська німіна вистромляла голови з води, виричала здивовані очі, і внимала глаголу святця. Але ні одна з них не перейшла на його віру. Бо треба якоїсь споріднености душі, що в ній родиться слово, з душами, що мають прийняти те слово. Чи знай-

деться спорідненість між нами? Чи простягнуться з вікон душ ваших білі рамена туги тим тривожним мислям назустріч? Дозвольте сподіватися, бо ж не говорю про чужі справи, але хотів би відчинити серце перед вами і торкнутися серцем того у вас, що напевно живе, хай прибите, хай притоптане; хотів би доторкнутися в серцях ваших тієї загубленої української людини.

А тут уже ви можете спитати: — чи не буде це несвоєчасністю, навіть несвоєчасною жорстокістю, будити в душі те, що страждальне уляглося до тихого сну? Чи замість ставати перед суспільство і кликати: — Прокинься загублена українська людино, споглянь на себе, на своє горе й приниження, щоб ти могла ще розпростатися на образ і подобу Божу! — замість казати так, чи не краще співати інших пісень? Чи не краще благословити нашу працю, непосильну часом, непривичну, яка все ж заповняє наші дні, дає їм зміст, а нам дає прожиток, — чи не краще казати: — хай буде двічі благословенна та праця, бо вона заповняє навіть години вільні від неї, вимагаючи спочинку. Вкінці, хай будуть благословенні всі ті глибші й мілкіші речі, що заповняють нам години вільні від праці, і вільні від спочинку; хай будуть благословенні на-

ші гучні забави, прогулянки, співи; хай буде благословенний келих п'яного вина, що ним радимо собі, коли вже нічого не помагає... Хай будуть благословенні наші маніфестації, коли то в масі, криком заглушимо те, що намагається сказати нам душа на самоті. Коротко: — хай буде благословенне забуття, яке улегшує нам тягар життя!

Це поважний закид. Кожна людина має право на щастя, і коли вона щира, мусить признатися, що шукає його, шукає розкоші. Тож коли б у забутті можна було знайти щастя, — так це був би поважний аргумент проти доцільности цих шукань. Одначе розсудім тверезо: — немає для нас забуття! Загублена українська людина живе в нас, і плаче в нас. І здожене нас, як не втікали б ми від неї. І коли слів не зуміємо знайти для її болю, тоді з очей наших той біль продиратиметься страшним, незаспокоєним докором. Забуття — це омана!

Сучасна психологія виразно це підтверджує. Ось дитина, нормальна, здорова дитина. Вона виховується в домі батьків, що дивляться на все життя як на суворий обряд. Бо „світ не батько, а доля не ненька”. Тож зразу молоду душу втискають у колодочки: — це дозволене, а те ні; це личить, а того не можна робити. Виростає малий автоматик. Але згодом у ньому пробуджується щось

своє, зародок індивіда. Автоматик починає чогось хотіти, шукати, навіть любити... Та батьки не признають ніяких люксусів. 15-літня дівчина, 18-літній хлопець: — їм побиратися вчасно! Тож забороняють зустрічі, присоромлюють, заганняють почування в підземелля душі. Вони не вб'ють їх! Почування склубляється в комплекси образи, в комплекси меншецінності і чекатимуть нагоди, щоб прорватися бунтом проти батьківського терору, або — коли сили для бунту не стане — щоб розрядитися психоневротичною недугою. — Подібно в суспільстві. Може тиран, може деспотичний уряд задавити на якийсь час вільну думку, може нищити цілі класи, може закувати цілі народи. Він може викривити їх психіку але не вб'є живої душі. Там жеврітиме бунт, і — як добре знаємо з історії — часто немає часу коня допасти й охляп сісти, щоб утекти перед страшним гнівом народу! — А дивіться тільки навкруги себе! Іноді не пізнаємо людей. Ось людина, ми знали її. Це була творча людина. Вона збирала, організувала інших довкола себе. Вона знала, що життя це ж вічне вирівнювання різниць. Вона знала, що це є достойний компроміс. Вона навіть із чужими нераз уміла знаходити такі компроміси. Нині та сама людина не вміє вжитися в нову ситуацію. Вона носить у серці жаль за

своїм минулим, і zarazом жаль до всіх за те, що те минуле... проминуло. Нині та людина революціонер, байдуже чи з двома, чи з трьома „р” на початку; байдуже чи сива вона, чи ще чорнява, — чи жінка це, чи чоловік. Читайте життєписи славних революціонерів, читайте про наших революціонерів. Скільки там замолоду незаспокоєних амбіцій, прибитих снів і мрій; скільки пристрастей втиснутих у затісні рами.

Але психологія знає також спосіб лікування. Не погрозами, не заклинаннями, не моралізуванням! Тільки спокійним виведенням тих комплексів на денне світло; просвітленням темних комор душі, де ховаються ті незаспокоєні пориви. Тоді наші світоглядові шукання дістають іншого значення. Вони не є зайвим теоретичним зацікавленням, що непотрібно дразнить і мучить, — навпаки, вони є полегшою для душ, ліком; вони є своєрідною *medicina mentis*.

І ще одне не можемо поминути. Забуття для нас це омана, але треба додати: — недостойна омана для провідної верстви. Взагалі світоглядові проблеми — це не проблеми мас. І тому й ці слова призначені для малих кімнат, і не для всіх людей. Маси оглядаються на свою провідну верству. Вони шукають у неї відповіді на сумніви, що мучать. Як виглядало б, коли б провідна верства, що мас

вести маси, сама визнала найкращим для себе... забуття? Пригадаймо собі 15-16 сторіччя. Пригадаймо часи, коли Україна була диким полем, де з заходу польське панство шукало собі робочої сили, а з півдня татарська хижа птаха рвала живе тіло народу. Часи, коли ренесансові двори Італії гомоніли українською піснею служниць-рабинь; коли турецькі гареми наповнювалися нашими схопленими дівчатами. Часи, коли середземноморські фльоти порухалися м'язами українських мужчин! Вслухаймося в долю такого галерника-каторжника. Раз, два, три, чотири — йде рівний ритм весел. А коли хтось із них задумається про степ широкий, край веселий, і задумавшись, змилить ритм, тоді гострий гарап наглядача пригадає йому дійсність. Коли хто вперто рветься туди, на тихі води і на ясні зорі, — тоді його осліплюють, щоб назавжди перервати його думку про поворотну дорогу! — Ми тепер в інших умовах. Одначе... чи і тепер, в половині 20-го сторіччя, нове, комуністичне панство не шукає в Україні робочої сили рабів?! Чи тепер не свистів над нашими головами аркан нової орди; чи не втекли ми від того аркана в чужину; чи навіть по баварських і саксонських лісах не ховалися ми від його свисту?! Ми втекли, ми на волі. А все ж, коли стоїте в фабриці, в лінії: — раз, два, три, чотири,

ритм вибиває машина, а бич голоду і безробіття підганяє немилосердно. Та все ж ми вільні! Ми можемо без страху думати про Україну; можемо отверто приготувляти наш поворот. Чи ж мали б ми самі собі виколювати очі пам'яті, щоб забути її, далеку, і вдоволитися нашим доситом?! Ні, забуття це омана, і до того недостойна омана! А те, що зразу здавалося непотрібною жорстокістю, потім уже справедливою полегшою для душі, — ці наші мислі й шукання, тепер виростають у моральний обов'язок провідної верстви!

Тож спокійно, тверезо, з мужньою отвертістю і прямоною мусимо приглянутися українському душевному горю. І коли є слушність у заввазі про жорстокість, то хіба у відношенні до методи. Ми повинні доторкатися болючих місць із тією ніжністю й обережністю, які тільки допускаються вимогою мужньої отвертості. Передовсім мусимо позбутися учнівської, чи пак школярської привички, що недавно була панівна в таких випадках. Оце хтось видряпається на високу вежу чужої вчености і вважає пунктом гонору відтіля лаяти все українське. Пам'ятаєте гарну сцену з „Фавста”. Студенти забавляються в пивниці. Надходять Фавст і Мефісто. Питає студент сусіда: — хто є ті нові люди? Відповідає сусід: — не знаю, але мусять бути знатні, бо виглядають горді й невдоволені! — Кілько наших людей під-

креслює свою знатність тим, що вони постійно носять спущені від невдоволення кінці уст?! — Той же Мефісто вчить свого дисципулуса: — Ти навчися добре орудувати словами. Байдуже, чи за словом є значення, поняття. Навпаки, саме коли брак поняття, тоді зручно на його місце вставляється слово. Словами можна знаменито дискутувати; словами можна збудувати систему; у слова можна прекрасно вірити... — У нас робиться те саме при допомозі цитатів. Виринається їх, байдуже звідкіля і байдуже чи до речі. І потім, як затроєними стрілами, стріляється ними в українське серце! Ні, мусимо позбутися тієї учнівської, щоб не сказати: штубацької, методи!

І мусимо пам'ятати: справа забутої, загубленої української людини — це не справа однієї провінції, сходу чи заходу: і не справа одного віровизнання; і не однієї партії, чи групи! Це справа українська, спільна всім. Тож виключається так само партійницький підхід, підхід від „я” і „ти”, „ми” і „вони”.

Взагалі ж до болючих питань мусимо підходити з делікатністю й теплотою, які разом дають прозору доброту осені, що багато пережила і багато розуміє. Писав поет про неї: — Твої коси од суму, од смутку, Вкрила прозолоть, ой ще й кривава! Певно й серце твоє взолотила печаль, Що така ти ласкава... Отож із ласкавістю серця взолоченого печаллю пі-

дійдемо до народження, оформлення, розщеплення і нинішньої розгубленості української людини.

Життя народу тягле, тож народження сучасної української людини мусимо шукати при смертному ложі людини другої української держави. Оце горда, самопевна колись, провідна козацька верства, козацька старшина, що залюбки запалювала люльки об пожарища Цареграду, а оформившись, підорвала тодішню, справді великодержавну Польщу; бундючна, навіть свавільна, але сильна провідна верства другої держави, — тепер догоряла в тихих хуторах, осторонь великих доріг історії. Найбільшою журою тієї верстви стало: — А що ми покушали б, матушка? — Так розкладалася та провідна верства в житті старосвітських поміщиків. Безпощадна й геніяльна карикатура Гоголя викликає у нас тільки погорду та сміх. Одначе будьмо справедливі, і тверезо дивімся навкруги себе. Чи старосвітський поміщик, як тип, уже зовсім помер серед нас самих? Розгляньмося по наших домах, уже власних домах! Чи то можна вважати принциповою різницею між старосвітським поміщиком кінця 18 сторіччя й нинішнім „поміщиком” середини 20 сторіччя, — що той жив у тихому, українському ху-

торі, серед саду вишневого, над ставком, а нинішній наш „поміщик” живе в домі на передмісті Нью Йорку, чи Філадельфії, Торонто, Вінніпегу, чи інших міст нашого поселення? Чи принциповою різницею є те, що тодішній поміщик їздив колясою, яку тягнула четверня коней, а нинішній поміщик їздить своїм власним уже самоходом? Чи може різниця в тому, що тоді на те питання: — а що ж тепер покушаємо, матушка, — та старосвітська мати-дружина виносила з української комори пахучу веприну, сало, виймала з печі теплі голубці й вареники, і заставляла цим столи, а закроплювати казала обильну їжу українською запіканкою чи кількадесятирічним медом? Чи то різниця, коли тепер на таке ж запитання сучасна мати-дружина отвирає чудодійний холодильник і з нього виймає вже модерні сендвічі, і каже запивати їх „сігремом”, чи „калвертом”, віскі чи джіном, „трьома перами” чи „чотирма трояндами”?

Інша частина тієї козацької провідної верстви не могла заспокоїтися таким животінням. Вона виходила на биті шляхи історії, а що на них не було вже українських поїздів, вона присідала до нових, російських імперських возів. При всій любові та при всьому прив’язанні до України, її звичаїв і народної культури, ті люди все ж впліталися в нове життя, тоді ще духово непідрізаної, молодой, повної розгону ро-

сійської імперії. Для упрощення назвім цей тип гоголівською людиною. І знову, як раніше, подивімся навкруги нас. Чи той тип уже належить виключно до історії? Не мусимо пригадувати різних... енків, які займали й займають найвищі іноді, військові й політичні пости в новій советській імперії. Між ними і давньою гоголівською людиною може тільки та різниця, що в теперішніх достойників немає тієї любови до України, що колись горіла в Гоголя та в інших українців на імперській службі. Але дивімся навколо нас. Чи це принципова різниця, коли напр. тепер після кількох років побуту в різних краях світу ми радо пишаємося новими громадянськими титулами? Коли хтось із недавно прибулих українців стає патріотом своєї нової батьківщини, — це не є зло. Але коли він попри те вже поволі забуває, а в дітях своїх навіть хоче забути свою Україну?! Одного мусимо вимагати: — розуміймо і наших батьків, і поки ми самі не зовсім чисті, не кидаймо каменем на них так безпощадно й гордо, просто неначе на те, щоб заглушити власну непевність у душі.

Можемо розрізнити ще й інший тип людини, що склався в період розвалу другої держави. Та людина не могла знайти собі місця в новому світі. Але вона не могла також і вдоволитися тільки біологічним існуванням старосвітського поміщика. І коли для типу пристосован-

ця, іноді проти волі, до нової імперії взяли ми для спрощення прізвище геніяльного представника того типу, то й цей новий також мав геніяльного висловника в особі й життєвій поставі Григорія Сковороди. Це глибокий людський тип, що не прийняв нової російської дійсності, але і не знизився до рівня старосвітського поміщика. В своїй душі, в самодосконаленні, він шукав нового, кращого світу. Назв'їм його знову для упрощення сквородянським типом, сквородянською людиною. Ми досі хилимо чола перед душевною чистотою й глибиною тієї людини. Ми називаємо самого Сковороду українським Сократом. Одначе мусимо добре пам'ятати одне: — велику різницю між тими двома моралістами. Сократ проповідь моральної відбудови й очищення виніс на атенські базари, і протиставив її мужньо й отверто панівній тоді софістиці. Він смертю заплатив за свою мужність. Сковорода з своєю правдою жив по затишних пасіках поміщиків, здалека від широких шляхів і їх сутолоки. Тому Сократ і його вчення означають початок нової духовости Геллади, тоді як Сковорода при всій шляхетності й величчї означає тільки кінець епохи, а не початок нової. — І тут знову, як у попередніх випадках, огляньмося навкруги. В тихих наукових установах, там нераз знайдемо — що-права — слабї відблиски тієї сквородянської лю-

дини: тиху відданість духові без огляду на потреби нового життя. Архімед креслив свої циркули також у тиші, але вони давали його батьківщині, Сиракузам, найсильнішу зброю в обороні незалежності. Наша „сковородянська” людина вміє креслити свої циркули в такій віддалі від життя, що ніхто й не рветься каламутити їй невинну роботу. — А в поезії: — проповідь втечі від життя в душу і долю — це ж знову блідий відприск сковородянської постави.

Хоча всі коротко схарактеризовані типи існують досі в нашому житті, сучасна українська людина народилася не в їх середовищі: — не із втечі в ситу вигоду, не із пристосуванства до чужих світів і не із втечі у власну душевну шляхетність. Вона народилася з пориву створити свій власний новий світ із власних джерел і власних сил. На прапорах тієї нової української людини виписане протилежне усім трьом попереднім гасло: — Борітеся — побороете! Сучасна українська людина це ш е в ч е н к і в с ь к а л ю д и н а. Вона перейняла репрезентацію сучасного українства. Та людина відверталася від старосвітського поміщицтва, від отупіння в достатку, до того окуплюваному кріпацькою неволею братів; вона, та нова людина чекала апостолів правди й науки не для поринення в забуття, але для перетворення світу й життя на основі нового, праведного закону; і при всьому розумінні Гоголя, навіть по-

шані для „великого друга”, вона відкидала радикально пристосування до чужої сили в Україні. Візія свого світу з вільним і справедливим уладом — опановує цю людину.

Ця людина, усвідомлена в собі в половині минулого сторіччя, йде вперед через перешкоди, іноді завороти старопоміщицького типу, сковородянського чи гоголівського, щоб на переломі сторіч, між 19-им і 20-им, досягти свого духового оформлення, завершення.

Для світогляду епохи, чи для світогляду окремої людини характеристичне те, що та епоха, чи та людина вважає осередньою головною силою, рушієм духа й життя. Іншими словами: яка ділянка духової культури стоїть в осередку того світогляду? Чи наука, сперта на критичний розум, — чи мистецтво, вираз людських почувань, — чи релігія, вираз туги до вічності, вираз неокреслених ближче поривів у далень? Є епохи, що осередком їх світогляду є релігійна віра. Нам не треба завертатися аж до т. зв. середніх віків, які завсіди приходять на думку в такому зв'язку. Досить пригадати собі нпр. духовий стан і духове підсоння Західньої України в австрійській державі в половині 19-го сторіччя. Релігія й віра це основи духа, а князь церкви — це князь народу. Провідна верства — це клир із своєю гієрархією ... Є епохи, в яких центром світогляду є мистецтво.

Назв'їм хоча б ренесанс в Італії, новогуманізм у Німеччині, епоху Гете. В нашому випадку просто насувається думка про те, що для шевченківської людини саме мистецтво і єсть тим осередком, бо ж великий поет-мистець Тарас Шевченко дає навіть ім'я цій людині. Одначе це була б помилка. Коли Шевченко шукає уявою апостола правди, тоді зараз же та уява піддає йому прізвища не великих мистців, але Архімеда, Галилея. Нове суспільство й нова людина, сперті на знання й справедливість, — це ідеал Шевченка й шевченківської людини. Осередком її світогляду є наука, — головною рушійною силою розум. Він є тим вічним революціонером, що духа рве до бою, рве за правду, поступ, волю (три божества тієї людини!). Він, розум, це потуга, проти якої немає сили, щоб у бігу його спинити... Характеристичні і часто повторювані слова одного з найсвітліших лицарів світогляду шевченківської людини, Івана Франка. В космосі того світогляду наука є ядром, а релігійність і мистецтво — це імлистий молочний шлях почувальних сил душі, серед яких заблисло ясне сонце мислі.

Такій духовій конституції відповідає й життява постава, відповідають етичні ідеї шевченківської людини. Моральний її ідеал це вільний й дух, що сам на основі свого пізнання самовизначається. Не традиційні догми, і не

пристрасті, але ясна мисль — його головна сила, — ясна й незалежна мисль, або ним самим здобута, або свідомо, по добрій волі прийнята. — Такий моральний ідеал людини окреслює вже й ідеал соціологічний, ідеал суспільства. Соціологія часто звертає увагу на різницю між двома типами людських об'єднань, — різницю між т. зв. спільнотами, які творить саме життя, — і товариствами, твореними свідомою волею, на основі розумово складеного статуту. Родина — це зразок першого типу об'єднань. Кооперація, акційна спілка, забезпеченевий союз — зразки другого типу. В родині родимося, до неї не вступаємо, а виступ часто називаємо відступництвом, зрадою, гріхом блудного сина з біблійної притчі. Інакше в товариствах. Ми свідомо вступаємо до них і навіть від нас вимагають тієї повної свідомості. Ми виступаємо залежно від вигоди, і нам не мають права докоряти за це. Тепер же зрозуміло, що для доби, яка покланяється розумові, і для якої вільний дух, що самовизначається, є ідеалом, — більшу притягальну силу мають ті розумові товариства, ніж спільноти. Розум, вічний революціонер, розкладає критикою органічні пов'язі, в яких ми знайшлися з уродження. Українська людина кінця 19-го й початку 20-го ст. переживає таку розумову революцію проти догм, традиційних привичок; проти того, що можна назвати нашим патріяр-

хальним, старим режимом. Іван Франко — найяскравіша постать тієї революції проти опанування життя церковщиною. Емансипаційний рух жінок, гасла як „усе для неї”, „все для дитини” це на той час революційні гасла, що валили дотеперішній порядок нашого світу, де *pater familias* був трохи не абсолютним монархом. Людина розуму й науки мріяла про суспільство вільних духів, свідомо, статутowo, конституційно створене нею, як про ідеал співжиття.

Держава для вільного духа — це тільки рами, організаційна форма того вільного суспільства. Утвердити українське вільне суспільство своєю власною державою — стає політичним, оконечним ідеалом шевченківської людини.

Всі ці духові, етичні й суспільно-політичні спрямування огорталися загально світоглядним оптимізмом, притаманним для тодішнього світу. Українська людина не жила за залізною завісою, ізольована від світу. Вона приймала його ідеї й життєві постави та спрямування, перетворюючи їх і пристосовуючи до своїх потреб. Світ був тоді окрилений вірою в науку, яка при допомозі спертої на неї техніки просто веде людство до щастя і свободи. Для людини 19-го сторіччя, для його другої половини, рай не знаходився, як для уяви

і для віри попередніх епох, десь далеко поза нами. *Aurea prima sata est aetas* —повчав Овідій, а потім світ котився щораз нижче через срібну, мідяну аж до залізної доби. — В раї жила перша людина, вінець Божого творіння. За гріх прогнано її з раю. — Людина 19-го сторіччя зважується повернути світ назад до золоті доби, і отворити для неї затріснуті райські двері. Ця віра облегла шевченківській людині її тяжку боротьбу. Хай згинемо, але знаємо напевно, що щастя всіх прийде по наших аж кістках. Знову Іван Франко стає виразником душевної постави тієї людини.

Це головні риси її світогляду. І які не були б різниці, великі та глибокі, між творчими духами наприкінці 19-го і початку 20-го сторіччя, в цьому пункті вони всі мали щось в основі спільне. І Драгоманов, і Грушевський, і Франко, Леся Українка, Коцюбинський, Стефаник, Винниченко — які здавалося б різні світи! Все ж у світоглядних основах всі вони діти тієї епохи, рідні собі в підставових засновках духа. З верхів така духовість промінювала в низи. Нею жила і сповнялася тодішня політична провідна верства, — вона, та духовість доходила до всіх свідомих верств народу. Цей новий світогляд зживався з давнішими думками й поставами: -- з релігійністю, з традиційними звичаями. Але свідому репрезентацію суспільства перейняв вільний дух.

З таким одноцілим світоглядом спрямуванням українство ввійшло в першу світову війну. Накреслений світогляд був світоглядом і Січового Стрілецтва, молодого доросту провідної верстви. Це був світогляд українських революціонерів, що в підземних кузнях на сході приготувляли революцію 1917-го року. Це був світогляд нашої провідної верстви революції й державности 1917-1920 років. Українська шевченківська людина завершила свій біг, свій розвиток і свою боротьбу. Вона створила державу вільного духа: Українська Народна Республіка — це її офіційна назва!

Вільний дух створив державу, одначе не втримав її. І тут починається криза — р о з щ е п л е н н я. Неначе ріка, що плила досі рівно, вдарила тепер об гранітну скелю й розщепилася від її опору. Одностайна в головному світоглядова база провідної верстви розбивається на кілька. І як то буває в житті, винуватцем роблять того, хто стояв на чолі. Тим обвинуваченням за упадок держави став вільний дух, людина вільного духа.

Не тільки в зовнішніх обставинах, і не тільки в нашій неприготованості причини упадку. Вони глибші, вони були неминучі. Вільний дух, людина розуму, кляса, що їх репрезентує: — інтелігенція — не можуть створити держави й утримати її. На те тре-

ба сили, сильної людини, а не вільного духа. Сильною ж людиною є людина глибоко закорена в традиції, в житті, в традиційній і найсильнішій клясі хліборобській, в якій руках головні українські засоби виробництва. Тільки кляса хліборобів, сильна хліборобська людина створить і втримає державу. Ось увід у мисленний світ „Листів до Братів Хліборобів” В'ячеслава Липинського.

Державу вільну і щасливу не створить інтелігент, але тільки сильна людина, глибоко закорінена в клясі будучини, пролетаріаті. Вона доведе український нарід до вимріяного стану, до загірної комуни. Знову вхід до комплексу думок, якого виразним провісником був Володимир Винниченко, а які оформилися в цілий рух у Східній Україні 20-их років. Той комплекс сьогодні найчастіше схоплюємо одним словом від найяскравішої постаті серед нього: — хвильовізм.

Та найрадикальнішою антитезою вільному духові є світогляд, оформлений у Західній Україні та в європейській еміграції, якого центром стали публіцистичні праці Дмитра Донцова. Знову в осередку маємо протиставлення сильної людини вільному духові. Сильна людина це не людина розуму, отвертого і доступного для різних аргументів. Си -

льна людина це людина ірраціональної волі, догми, волюнтаристична людина. Воля це перша сила душі а розум тільки її прислужник — повторяє наш ірраціоналізм за Шопенгауером... Двічі два є чотири — каже розум. Двічі два є п'ять — каже варвар, ударяючи мечем по столі, де розкладені розумові пляни й рахунки. І поки той меч на столі, двічі два є п'ять... захоплено повторює наш ірраціоналізм і грається образом взятим від французького письменника Андре Моруа.

Поруч тих трьох типів сильної людини живе ще й далі вільний дух, і окопавшись в демократичних колах і установах, тепер вже веде оборонну тактику. Духа молоді майже повністю опановують ідеї з сильною людиною в осередку. Вільний дух для 20-их років нашого сторіччя стає старим, витертим, немодним одягом тих, що не вміють прислухатися до голосу нових часів, нових подій.

Доля сильної людини трагічніша за долю вільного духа. Цей останній дійшов до верху, і хоч коротко, але бачив своє здійснення. 30-ті роки принесли сильній людині не сповнення, але або смерть, або дегенерацію. Щораз блідше носилася на поверхні духа сильна людина типу Липинського. Вона з ко-

жним роком тратила соціальну базу, з якої виростала, і з якою в'язала всі свої надії. Бо ж тієї багатішої, досвідченої поміщичої класи не ставало. Вона вмирала природною смертю на еміграції або її змів большевизм. Навіть того селянства, що його ще бачив Липинський, не стало в 30-тих роках. Його насильно переведено в сільсько-господарський пролетаріят. Його загнано в колхози. — Сильна людина хвилювізму в 30-их роках не встоялася в зударі з сильною комуністичною людиною московського хову. Українських мрійників загірної комуні розстріляно, або вони самі скінчили життя самогубством, їх прихильників загнано в душевне підпілля.

Найлегше життя мала сильна людина донцовського типу, але саме тому її доля може найменш завидна. Свіжа й нова ще в 20-их роках проповідь сили й розгону, волі у протиставленні до програмок, в які хотіли, мовляв, вбгати наше життя революціонери давнього типу, — та проповідь у 30-их роках перемінилася вже тільки в деклямацію про силу, якої саме українству 30-их років так дуже бракувало. Жива мрія про силу переміняється в позу сили, яка опановує і публіцистичну деклямацію, і літературну, зокрема поетичну творчість, залежну від тієї деклямації. Духовість тієї пози це типова духовість розкладової софістики другого поко-

ління, така відома з історії Атен. Повний релятивізм-умовність добра й правди, які стали залежні від потреб і вигоди; не переконування, але голосне перекрикування других — це підсоння, яким впирається та ніби сильна людина, людина пози. А молоде покоління, очароване тією позою, яка давалася легко, без духових зусиль, скидається на ті бубни, що про них говорить Платон, які раз ударені в безконечність гудуть одну і ту саму пісню, поки знову чиясь рука не прикаже їм мовчати. Не прислонить того розкладу і відклик до жертв принесених волонтеристами 30-их років. Жертви були завсіди, і „кров із руських ран” лилася в боях козацьких за суспільство без холопа і без пана, — і в боях армій Української Народної Республіки за державу вільного духа, і були жертви віддані за мрію про сильну людину. Ті жертви 30-их років тільки ще глибше контрастують із софістикою й позою духових і політичних провідників.

Але так само в розкладову софістику попала й та демократична думка, що ще жила тінями колишнього патосу вільного духа. Колись Драгоманов чи Франко, валючи догми й пересуди, ставили на їх місце віру в розум, логіку, правду. Тепер ця віра зблідла. Критика й мисль ліберальної демократії 30-их років, її репрезентативні постаті й видання, попа-

дають також у релятивізм, що не знає переконання. До кожної справи можна підійти з одного і з другого боку. Коли ж хочете, то з третього вона, та сама справа, виглядає так, а з четвертого ще інакше, і так у безконечність. Те, що для вільного духа типу Франка, було боротьбою, впертою і тяжкою; що було каменярьським шуканням, — те тепер стає тільки забавою циркового штукаря, що підкидає яскраві мисленні м'ячики вгору, ловить їх, і так забавляє себе й ошелешує глядачів... Патос правди перейшов у циркове штукарство для заробітку й вигоди.

Так оце розколоті в глибинах духа і з познаннями розкладу ввійшли ми в другу світову війну. В першій, з однією духовою основою, ми добилися великих перемог, спільних і гордих. Досі українство живе пам'яттю тих осягів і тримається ними. Розколоте та звироджене духово в другій війні воно зазнало тільки спільних упокорень. З пам'яттю тих упокорень і принижень одні залишилися в тюрмі, що називається УССР, — і другі з пам'яттю тих принижень вийшли в світ, в еміграцію.

Це ще не кінець горя розщепленої української людини. Аж тут починається її розгубленість. Великі трагедії, тяжкі переживання нації часто є струсом духа, після якого приходять глибокі відкриття. З розораних

душ вистрелюють горді будівлі, в яких довго наступні покоління знаходять дім і світ. Та не було тих осяянь для нашого світу. Доля покарала нас ще одним прокляттям: — прокляттям духової неплідності. Знайшовшись серед темряви післявоєнної, серед перехресних скитальських доріг, ми не мали дороговказних зір. І тоді в розпуці ми поверталися до давніх, пережитих етапів мислі. 40-ві роки це постійні заклики назад. Ті роки переповнені такими „назадницькими” тенденціями. Назад до Липинського! Назад до Донцова! Назад до Хвильового! Назад до демократичної проблематики 1917-1918 років! Так неначе те, що в 20-их роках, у Липинського, було новим, було ще актуальне після потопу тридцятих і сорокових років! — А в ідеології націоналізму! Те, що було свіже й сильне в 20-их роках, що в 30-ті роки виявляло вже форми розкладової софістики, — хіба те саме в сорокові роки не було вже просто смішним?! Це підсвідомо відчують поклонники цього останнього завороту, і тому їх хід такий нерівний: — вони то відрікаються своїх догм, то повертаються до них у безсиллі. — Назад до Хвильового: — найбільше зрозумілий заворот. Це ж підоймаються недостреляні і недокінчені тоді думки. Люди намагаються додумати їх, завершити, але серед зовсім інших і неподібних умов! — І назад до пристрастей і протиставлень з років ре-

волюції, зовсім неактуальних сьогодні. Живемо як тіні серед тіней, і боремося з царством тіней.

Це трагедія української людини. Золота копула духа розбита бурею війн, а нової не вдалося створити. Живемо епігонами й наше мислення має позначки мислення епігонів. Найкращий того доказ: — колишні живі протилежності тепер механічно зв'язуються, без органічних вирівнянь, без органічної синтези. Учні Донцова залюбки цитують Липинського. Учні Липинського залюбки тримаються в тіні Донцовських груп. Жива кров наших 20-их років, духовість того, що називають тодішнім українським ренесансом, ще не всюди вирівнялася з демократичними ідеями революції вільного духа. Ми втратили рідну землю, що нас в'язала. Ми втратили й той рідний, спільний для нас колись, голубий небосхил упорядкованих і своєчасних ідей, наш живий світогляд. На перехресті доріг стоїть українська душа в латаній свитині, зшитій із поношених і потертих мислей.

І звертається вона до джерел світогляду, до тих ділянок духа, що перші організують і порядкують світ думок і почувань, — звертається до підстав духової культури. Вона стукає до святинь науки, що в останню епоху, на переломі сторіч, була головною підвалиною світогляду. Стукає до наших наукових установ:

— Української Вільної Академії Наук, Наукового Товариства ім. Шевченка. Пробившись через гамірливі передсінки, де стільки непотрібних суперництв за дрібні, в обличчі душевної трагедії, справи первородства, душа доходить до тихих робітень. Є щось у них із підсоння Сковороди, із утечі від світу. Тільки вже без суцільності мудреця 18-го сторіччя, і без його зваги жити згідно з своїми думками. Думки і людина це тепер окремі речі... Думки і світ, його потреби, це тепер окремі царства... Чи пам'ятаєте протиставлення двох учених у драмі Ібсена „Гедда Габлер”? У світі чарівної Гедди з'являються два науковці. Один — Ейлерт Левборг, весь задивлений у долю й призначення життя й культури. На основі пізнання того, що було, він нетерпеливо уявою штурмує замкнуті горизонти будучини. П'яний болючими проблемами, в боротьбі з ними! — І другий учений, муж-дружина Гедди: — Тесман. Він сам признається, що навіть не думав про можливість займатися питаннями, які мучать і виводять із рівноваги його суперника. Його, Тесманова, улюблена робота: — це аналізувати і порядкувати папери інших людей... Ми далекі від того, щоб принижувати значення нашої наукової праці, або зменшувати її ціну. І залишаємо самим нашим ученим розсудити себе й свою роботу. Хай вони самі дадуть відповідь, чесну та щиру: — хто переважає, чийм

духом живуть наші наукові установи, духом Ейлерта Левборґа, чи духом Тесмана, — духом світоглядowego шукання, чи тільки верстатової, порядкуючої чужі папери праці.

Тоді стукає душа до воріт краси, і в мистецтві, в літературі хоче знайти свій вираз і заспокоєння. Як тяжко кидати докори! Адже наші мистці це люди, що віддають своєму мистецтву години відняті від спочинку! Тож не з докором, але з ніжністю, що знає й розуміє, підходимо до них. Але і з отвертістю й правдою, без яких немає глузду навіть думати про трагедію української душі. Маємо за собою учнівські роки в різних галузях мистецтва. Український мистець посів технічну вмілість світу, але... поза те він рідко виходить. Наша поезія або переспівує наведені вище завороти до минулих постав, чи поз, — або грається своїм майстерством, пригадуючи пізню, олександрійську епоху. Наші мистецькі виставки повні етюдних гарних праць, але людини, нової української людини в новому оточенні майже не видно.

Вкінці людина вдається туди, куди звичайно і здавна вдавалася в розпуці: — до святинь віри, до релігії. Вона стає в церковних притворах й чекає Божого заклик: — Прийдіть до мене, страждущі й обремененні, і Я вас заспокою... Але вона не чує того поклику, — його заглушують якісь інші, дуже світські гомони. Вона крізь них не чує слів про

наболілу душу й її спасення, але за те так часто, занадто часто чує слова про православ'я, католицтво, протестантизм...

На великому роздоріжжі ні нової ясної мислі, ні золотої мрії, ні Божого слова!

Становище сьогодні трудніше ніж бувало. Колись можна було в потребі звертатися до світового мислення, до думок інших народів. Адже вся філософія вільного духа була в найтіснішому зв'язку з мислями тодішньої Європи. Тепер ситуація радикально змінена. Світ не має що дати нам для розради. Його мисль так само в кризі. Мається враження, що світ аж тепер вповні усвідомив собі трагічні думки, які зазирали до його свідомости давніше, але були тимчасово заглушені. Тільки уявити собі стан духа колись і порівняти його з нинішнім. Як добре і певно мусіла почувати себе людина у вселенній, яку утвердив Господь що вже не подвижеться. Це був привітний, замкнутий світ. Наша земля була його осередком, а найвищим творінням на ній була людина. Це ж навколо її землі, і для неї, для людини, кружляло сонце, світило їй і гріло. Це ж її темні дороги ніччю освітлювали зорі й місяць. Задля неї, задля людини, жило все, що жило: — риби водні й птаство в повітрі, і вся твар земна. І коли все ж та щаслива людина згрішила, Господь послав свого Сина Первородного, щоб той поміг спастися людині... Мо-

жемо уявити собі душевний струс, який при-
йшов від усвідомлення, що земля кружляє
навколо сонця, і що те ласкаве небесне скле-
піння нашого світу це синя безконечність. Уче-
ні мусіли зрікатися своїх думок, а ті, що ма-
ли відвагу поробити з них світоглядіві виснов-
ки, як Джордано Бруно, гинули на костирях.
Одначе болючий, холодний подув безмежно-
сти і накинута ним настрій тривоги приглу-
шувалися упоєнням успіхами, що їх давав той
самий розум у своїх плодах: — науці й техні-
ці. Людина йшла від перемоги до перемоги
над силами природи, і забувала свою малеч
у вселенній, врадувана, як дитина, великими
забавками-машинами у своїй службі. Люди
вірили, що йдуть простою дорогою до вимрія-
ного стану блаженства, керованого розумом.
Аж оце дві світові війни виявили всю безпід-
ставність того оптимізму. І тоді людина при-
гадала собі й пережила вже не тільки повер-
хнею, як колись, але цілою душею — ясно
усвідомлений стан. Що є земля? Що є людина
на ній? Не то одна із планет, але одна із ма-
лих планет одного із малих сонць, в одній із
друго- чи третьорядних систем. Мала земля-
піщинка загублена в безмежних просторах, де
мільйони молочних доріг і сузір'я горять у бігу,
блукають, спалюються й пропадають у без-
вістях. Людина усвідомила собі, що вона ма-
ленька комашка на малій піщинці. Що тоді

означають усі ті трагедії, всі болі, всі жалі? Яка дрібна їх вага! Що є все це навкруги неї, що життя, і що смерть? Думка світу переживає досі ці болючі пізнання. Сьогодні не чуємо радісних пісень співаних із глибин страждання. Як якийсь милий спомин минулих днів сниться нам вибух пісні до радості з-посеред трагічних ходів 9-ої симфонії Бетговена! Сьогодні як далекий спомин читаємо слова Франка про те, що обриваються звільна всі пута, що в'язали нас із давнім життям; що з давніх брудів і думка розкута; що оживемо, брати, оживем! Світ заговорив про покинутість людини, про тривогу, як її основне почування, про тривогу, як про праматерію душі.

Серед безмежжя просторів плаче українська загублена людина. Що її страждання, що її біль? Що всі великі ідеї, намагання, жертви, героїзм? Чи не залишається одне для неї після всіх тих мисленних мандрівок, сумних і безнадійних, — чи не залишається одне для неї: — те, чим почали ми нашу прогулянку, — забуття?! Тож хай буде благословенний келих вина, хай буде благословенне найп'янкіше вино кохання...

Але ж забуття це омана. Ми пізнали і це. Тож де дорога рятунку? Замкнуте коло, і не пробуймо ще раз його дорогами шукати щастя і відповіді на наші питання. Не знайдемо їх, завертаючися до давніх доріг. Тож станьмо, зу-

пинімся! Проглянувши наше горе, подумаймо: — може вже в свідомості є полегша, глибока відрада, достойна відрада! Зупинімося, не продовжуймо мандрівки безнадійними манівцями. Повна свідомість долі це не справа мас. Тож хай нас не журить, що повз нас проходитьимуть далі ряди за рядами, виспівуючи давніх пісень. Чи чули ви оповідання старих космогоній? Оце рівнобіжно, один поруч одного, летять-спадають у безмежному просторі окремі атоми. Падають одне побік одного, одностайно, рівнобіжно, і безплідно. Чи не пригадується вам нинішній біг наших духових, політичних, господарських партій? Вони вже навіть щораз рідше сваряться! Діють одна побік одної, без зв'язку, замкнуті в своєму гетто. Діють одна поруч однієї, рівнобіжно, безплідно. І слухаймо дальшого оповідання старинної космогонії: — Аж ось якийсь атом, чи кілька атомів, зійшли з тієї рівної дороги, у-бік, упоперек. Прийшов зудар із другим, чи другими атомами. Ті вдарили об треті, і так почався новий рух. Щораз більше атомів вплутувалося в нього. Постав коловорот, творчий хаос після того вічного і неплідного падіння. Поволі з того хаосу створився наш космос... Чи для тих душ, що усвідомили собі горе, не залишається одна достойна дорога: — вийти з безнадійного бігу старими шляхами, старими думками! Йти впоперек! Почати новий рух! Не знаємо його

висліду. Але знаючи, що дотеперішні дороги вже не ведуть нас до цілі, повинні ми вийти з них, утоптаних і перебитих, що при них уже навіть свіжій травичці не то квіткам розрости-ся трудно, — вийти з них на нові, непевні, сьогодні ще темні дороги. Тільки, з лямпадою туги в руках, і з вірою, що перед нами, на кінці тих доріг довгожданна зустріч із нареченою духа: новою правдою життя!

II

МОРАЛЬНА КРИЗА

РОЗВАЛЕНИЙ ЕТОС

*Вирядім же слово до походу
Не в степи куманські, безконезні,
А в таємні глибини сердегні,
Де кують будугину народу.*

І знову на порозі непевності й сумніви. Чи то своєчасно сьогодні наводити ті слова Франка та кликати до звороту в сердечні глибини? В час, коли наша уява й тривога, як і занепокоєна увага людства, звертаються саме в сторону Євразії, що вперто змагає до покороення всього світу. Саме тепер коли народи, перелякані новою зброєю, іноді змушують свої уряди до переговорів, на яких може оце кидають жереб за ризи нашої долі й недолі. Отже де рішається будучина народу? Чи в упокорених душах політичної еміграції, чи за конференційними столами, де переможці формулюють статті сучасного *vae victis*, горе переможеним.

Не віримо й не хочемо вірити, щоб дійшло нині до повної злагоди і тривалого миру на

основі status quo. Наші душі живуть і тримаються переконанням, що хай за рік, за п'ять чи десять років луна ангельських труб проріже світ з одного краю до другого, і скличе народи на останній судний день. Не знаємо докладно, як виглядатиме той день, історична *dies irae*. Чи залопочуть над нашими головами апокаліптичні птиці й залізні потвори виповзуть із таємних печер, сіючи знову смерть навкруги і руїну? Чи може многолика бестія, що опанувала третину світу, сама шматуватиме себе ізнутри? Не знаємо, але з надією й без жалю йдемо тому судному дневі назустріч. Коли так, то чи не є подвійним анахронізмом заклик, що його повторили ми за Франком? Бо в тім останнім зударі, чи розрахунку двох світів, світу свободи й світу рабства, яка зброя матиме рішальну силу? Чи нова ідея, що може зродитися в таємних глибинах сердечних, — чи нова зброя, що кується в закритих від людського зору американських арсеналах серед лісів, чи в закритих від людського зору, навіть знання, таємних зброївнях Сибіру? Що буде дужче: — ідея, чи атомовая бомба?

І вкінці щоб від світових справ повернутися до ближчих, до наших буднів, до нашої великої мандрівки. Що було важніше для нас, коли ми збиралися в далекі світи, в Америку, Англію, Австралію? Що було нам важніше, коли ми складали манаття в подорожні торби:

— чи мати в серці велику ідею, чи в кишені добрий афідавіт або переселенчий контракт?

Питання, що не раз уже стояли перед людиною, і не раз уже людина діставала відповіді. Одна із них божеськи проста. Оце цілий світ європейського засягу знайшовся в руках одного володаря. Той володар дійшов до влади всіма засобами, що їх уживають і сьогодні для уярмлення народів: холодним насильством, підступом, рафінованою жорстокістю. Не було вже йому суперників у тодішніх межах європейського й малоазійського світу. Він уже не потребував запрошувати їх на берлінські, жевевські чи інші конференції для порозуміння. Його рішення було приказом для світу. Титулу „найгеніяльнішого вождя народів” ще не знали люди, але придворний підлесник вигадав для заспокоєного остаточною триумфом тирана титул блаженного-августа.

Саме в час його панування, у вертепі біднішим за нашу скитальську душу, народилася ідея царства небесного, любови й доброї волі. Коли б хтось тоді поставив питання: хто сильніший, імператор чи ідея, кесар чи галилей — що сказали б люди? Але двадцять сторіч історії дали недвозначну відповідь.

Так, ідея це найдужча зброя, — скажуть інші, погоджуючися з нами. Але — додадуть — тільки тоді, коли за нею, за ідеєю, стоять якісь об'єктивності, якісь соціально-економічні

доконечності. Ідея — це їх надбудова. Вона не є основне явище, вона епіфеномен, після-явище.

Відомий погляд марксизму. Мусимо зупинитися на ньому зогляду на те, що марксизм це сьогодні офіційний світогляд України, накинута їй Москвою. У Східній Україні він діє вже понад тридцять років як приписаний погляд. У ньому виховане нове покоління. Воно живе ним, і — по волі, чи по неволі — думає його категоріями.

Хай же і тут аналогії допоможуть. Як щось дороге й незабутнє носимо в пам'яті спомин української весни. І природа й душа людини чекають її нетерпляче щороку, придавлені одноманітно сірою поволокою снігу й нудьги. З того настрою зродилася стара, наївна пісня, що її все ще залюбки співали по інтелігентських домах:

Прийди весно, прийди свята,
Природо красна стань,
Бо жде тебе сумна земля,
Прийди, прийди, поглянь.

І вона приходила й дивилася своїми блакитними, теплими очима. Останні свідки зими, снігові клапти, втікають від того погляду в рови, ховаються в темні ліси, по ущелинах облазів. А люди сперечаються: — вчора бачили цілий ключ птаства, що плив із півдня. Одні кажуть — ластівки, другі кажуть — синиці.

Та вам це не болить, тільки душа кудись рветься у далину. Відчиняєте вікно на весну, чуєте теплий подих, берете нагортку, біжите за місто, в ліс. Вам назустріч дівчатка, а на їх грудях проліски й ряст. А очі сміються й кличуть: — Весна іде! — В тихій алеї зустрічаєте їх двоє: — він і вона. Тихі й замкнуті в якійсь незримій сердечній кімнаті. Вам хочеться збудити їх: — Весна іде! — Вони дивляться здивованими очима: — Але ж вона давно прийшла. Хіба не бачите, люди? Це ж троянди розцвілися, пнучі троянди, жовті та червоні, і замкнули нас у своїх пахучих обіймах. — Йдуть дві кумоньки з кошичками. Одна журиться, треба їхати кудись у село. Розквоталася квочка, а покладків вдома мало.

Хочете звести всі враження й пов'язати. Чи тому вас тягне в ліс і поле, що ластівки прилетіли? Чи може ластівки прилетіли, бо оце дівчатка йшли завітчані рястом? Чи хлопець із дівчинкою топилися в почутті тривожної розкоші, що її називають коханням, тому що розквоталася квочка? Чи навпаки, квочка квоче, бо молодим сняться обійми? Зразу ж чуєте: — такі здогади смішні! Ви знаходите одну тільки відповідь: усі ті події не пов'язані з собою; вони є тільки рівнобіжними й одночасними виявами одного й того самого життєвого процесу, що його називаємо пробудженням весни.

Подібну відповідь знайдемо і в попередньому нашому запитанні.

Майже кожна наука переживала свій час весняного буяння, коли вона, окрилена якимсь великим винаходом, чи запліднена якоюсь щасливо знайденою ідеєю, посягала по найвищу ціль, намагаючися своїми засобами, своїми поняттями й методами, дати людям розгадку основних питань світогляду й життя. — Математика, вітхнена Декартом, спробувала в 17-ому сторіччі, в Етиці Спінози, дати *more geometrico* вияснення найтайніших сердечних проблем. — Математичне природознавство, запліднене експериментальною методою Галілея, виведене на верхи Ньютоном, хотіло розуміти весь світ враз із людиною й її душею, як великий механізм. „Людина-машина” — це заголовок впливового твору Ляметрі. — Біологічне природознавство, знайшовши принцип еволюції і скомбінувавши його з думками про пристосування до довкілля чи про природний добір, прагнуло в особах Лямарка, далі Дарвіна, вкінці найбільш свідомо в особі Ернста Геккеля — дати розгадку всім загадкам світу. — В нашому сторіччі історіографія посягла по ключ розуміння світу й життя в творах Шпенглера, Тойнбі.

Тож подібне сталося і в ділянці політичної економії. Вона запліднена методичним припущенням Смита про „економічну людину”, себто

людину, що керується тільки господарськими мотивами, потім скомбінувавши ту — сьогодні сказали б ми — фікцію з діалектичною метою Гегеля — дала в марксизмі спробу загального світогляду зо свого становища.

Всі наведені й ненаведені намагання зробити методичний принцип окремої науки основою світогляду зразу захоплювали одних, зустрічали критику других. Поставали т. зв. ревізіоністичні течії, і в дарвінізмі, і в марксизмі. Але в совєтській імперії марксизм опріч сили аргументів мав за собою ще й аргумент сили, репрезентованої буквами як Ч. К., потім Г. П. У., далі НКВД, а нині МВД. Це звільнило його там від усяких неприємностей ревізіонізму та утвердило як догматику 20-го сторіччя.

Але ми можемо спокійно й тверезо підійти до тієї світоглядової спроби, як і до всіх попередніх. Вона дає тільки однобокий образ життя і світу, бачений крізь вікно однієї науки. Для математичного природника колись увесь світ, людський світ, був тільки механізмом; для біолога він був еволюційним життєвим процесом; для економіста він став надбудовою економічних відношень. Для першого основою буття був механічний рух, усе ж інше вважалося епіфеноменом, після-будовою, надбудовою; для останнього, для вченого економіста, господарські справи зайняли перше міс-

це. Так для одних приліт ластівок, для інших проліски, для третіх кохання — стали осередком весни. Але як там, так і тут: — все це тільки рівнобіжні вияви глибшого процесу життя, непов'язані одне з одним причиновим зв'язком, як нпр. подібність братів і сестер має причиною тільки їх походження від одних батьків.

Отже все це незалежні, рівнобіжні явища. Але вони не бувають одночасні. А це вже є наслідком того, що матеріал, яким орудує людина, в різних ділянках різний. Легше написати революційний вірш, ніж створити філософічну систему; легше створити філософічну систему, ніж збудувати державу на основі тієї системи. Ідеї Жан Жак Руссо і французька революція — це явища рівнобіжні, але твори Руссо випередили революцію на десятиріччя.

Тим пояснимо, що в духовій творчості, в мислях і моральних ідеях, скоріше виявляється напрямок, що в ньому йде життя. А це знову не залишається без впливу на розвиток у всіх інших ділянках. Бо усвідомлені тенденції йдуть скоріше й певніше до здійснення. Тож хоча ідей Руссо не можна вважати — коли йдеться про наукову точність — причиною (*causa efficiens*) революції, то все ж вони були побудником, прискішником її, допоміжною причиною, якщо можна так висловитися; вони надавали революції окремого обличчя.

Ось тут універсальна вага ідей, зокрема моральних ідей для життя нації. В глибинах сердечних, у порухах мислі й задумів, можемо збагнути та спізнати загальне скерування життя. Ідеями й моральними напрямними можемо приспішувати, можемо свідомо справляти дороги. Зокрема для нас ті ідейні, внутрішні справи дістають сьогодні особливого значення. Ми у вільному світі, хочемо, чи не хочемо, стаємо тим, чого так боявся В'ячеслав Липинський: — нацією духа. Ми втратили головні атрибути державної нації. Територія, рідний край, за ріками й горами; населення, нарід: — із нього маємо тільки — що так висловимось — репрезентації окремих станів; влада: — маємо символи легальної української, народом по вольній волі встановленої влади. Нашою „територіяльною” базою є духовна основа. Дух і мораль це те, чим тримається наша спільнота, розкинута по всіх суходолах.

З такою свідомістю важливості моральної проблематики мусимо підходити до нашої теми, до моральної кризи сучасного українства, до розвалу його етосу.

Слова „криза” колись уживали рідше. Кризу переживали нації, держави. Ми знали про кризи літератури, науки. Марксисты говорили про неминучі господарські кризи капіталістичного ладу. Слово спопуляризувалося після залому на ньюйоркській біржі 1929 року та піс-

ля господарської депресії початку 30-их років, яка обнизила до чвертини наше національне багатство в Західній Україні, обезцінюючи нашу національну валюту, жито й пшеницю, і тим зубожуючи нас на ціле десятиріччя до війни. З того часу почали переживати кризи наші центральні господарські, потім політичні й культурні установи. Криза перекинулася на їхні повітові підбудови, вкінці на місцеві кооперативи й читальні. Навіть ставало приписом доброго тону на різних загальних зборах перетикати заяви й промови тим модним словом. Кризу почали переживати всі товариства, стани. Криза заглянула до того, що вважалося недоступним для неї, до української родини. Вкінці кризи переживали окремі люди, провідники, мистці й звичайні смертні. Кожен шануючий себе гімназист і гімназистка мусіли перебути кризи.

Десь глибоко, на дні всіх тих трагічних і трагікомічних криз, діяла як їх джерело одна справжня криза: — криза людини, і разом із тим криза людських взаємин.

Чим була колись людина у відношенні до себе самої й у відношенні до інших людей? Те відношення окреслювалося колись заповіддю любити Бога над усе, і ближнього, як самого себе. Коли б треба ту релігійно висловлену заповідь перекласти на філософічну мову, можна б її оформити так: людина повинна передовсім

і понад усе любити метафізичне в собі, свої метафізичні первні, — любити те, що виходить поза, понад суто людську природу. І людина повинна любити в ближньому подібну собі істоту, що метафізичною основою виростає понад людський, чисто людський рівень. Таке релігійне і таке філософічне схоплення не утруднює, навпаки влегшує виконання припису. Любити Бога, створителя й опікуна, заповуку вічності, і любити Божий образ і подобу в ближньому не так тяжко, не так дуже тяжко, як любити людське в ньому, тільки людське.

Можна зробити простий досвід. Ось у вас єсть приятель. Ви його любите, тужите за ним, коли не бачите його кілька днів. Ви не уявляєте собі довгих місяців, не то років, без нього. Аж одного вечору приходить він до вас зажурений. Йому трапилася прикрість. Оце повертається господарів син і він — ваш приятель — мусить шукати нового мешкання. Ви обурюєтесь, адже він забуває, що має приятеля. Це ж самозрозуміло. Він зараз таки переходить до вас, до вашої кімнати. Приятель радіє вашій готовості й поселяється у вас. Переживаєте медові місяці приятелювання. Навіть у неділі не спішите, як бувало, між людей. Вам добре разом, вдома. Як ви здавна не додумалися?! — А потім завважуєте іноді, що ваш товариш має досить смішну привичку нпр. сипати попіл не

в попельничку, але на підлогу. Та це смішна дрібничка! Ще трішки, і вас починає навіть сердити його плащ, кинутий на ліжко, замість того, щоб висіти на вішаку. Але потішаєте себе: — у відношенні до приятеля треба ж вибачливості трохи... Тільки неначе крадькома подумаєте, що часом добре бути самому. — Якось повертаєтеся до дому. На дворі осіння мжичка, пронизливий, вологий холод. Вам сниться привітна, ogrіта кімната. Йдете, і щось починає співати в вас. Ви мрієте. Приятеля немає, він на нічній праці. Привітне тепло кімнати, сидите в глибокому, м'якому кріслі, а в душі золоте зерно. З нього розпускається зелена літорость, в'ється кімнатою, розмаює стіни, і з стелі спускається ніжними обіймами до вас. Ви потапаєте в пахучій альтані мрій... Входите: — ваш приятель чекає, на столі закуски й вино. — Ти не на роботі? — питаєте. — Ах, сьогодні пощастило мені — відповідає. — Мене перевели на денну працю та ще з підвишкою. Мусимо ж запити! Чому ж мовчиш, не радієш? Ти якийсь сумний. — Щастя бувас настирливе і рвучким потоком ллються слова. — Ні, нічого! — відповідаєте, удаваним сміхом, а в душі замість зеленого повою мрій, несміливо сходить думка: — А все ж, як добре бути самому! — І та думка росте, то вона застилає підлогу й стіни кімнати, і тільки через її густе віття просуває руку за чаркою

вина... — Ви незабаром переконуетесь, що приятель справді має зовсім немилі привички. Він зачасто позіхає, по ночах нестерпно хропе. Вас починає дратувати його хід, його віддих, його існування. Ви з жахом стверджуєте, що починаєте ненавидіти його. Вкінці розходитеся холодні, знеохочені, як чужі люди.

Любити далеку царівну куди легше, ніж ближнього. Тож любіть ближнього, як брата во Христі, приписує глибоко відчута й пережита моральна вимога. Любіть себе, як братів по тій самій батьківщині, нації — повторяє за тією першою друга, вже вужча заповідь. Любов до далекого легша, ніж любов ближнього.

Джерелом моралі може бути замість любови — співчуття, блідий відблиск любови, срібне сяйво місяця, коли сонце заходить. Так у Шопенгауера. Суттю всього, що існує, „то онтос он”, те, що справді є, — це воля, сліпа, насильна, неспокійна воля. І все, що бачимо навколо, це її породження. Вона, воля до життя, створює собі знаряддя. Вона пнеться вгору високими тополями. Вона шукає добичі, тож створює полапки, руки. Вона хоче руху, створює ноги. Хоче бачити, чути, і постають очі, уші. На якомусь щаблі розвитку, вона, та воля, породжує свідомість, розум. Але і розум є тільки знаряддям всесильної волі, тільки лямпадою, що освітлює її дороги. Розум це метода,

дороговказ для волі, як краще заспокоювати її прагнення. Та приходить час, коли розвинутий розум пробує визволитися з-під влади, з-під служби волі. Він пробує стати збоку, розуміти волю, приглядатися до неї. Цю свою перемогу документує розум у мистецтві, яке є образом дій волі, незалежним від її прагнень. Так і в філософії, яка дає прозріння, розуміння трагічної суті волі. І вкінці так і в святості, яка є найвищим триумфом, дієвим поборенням волі до життя. — Але загаль людей це тільки жертви тієї праволі, і любити їх трудно. З ними можна тільки співчувати, і саме тут, у співчутті джерело моралі.

Коли пригадаємо собі, як у двох світових війнах народи з найвищою культурою й цивілізацією винищували себе, і коли матимемо на увазі, що готують сучасні перегони в атомових зброєннях, — тоді справді не зовсім дивним виглядає питання: — а чей понурий образ Шопенгауера має якусь слушність за собою?!

Можна джерелом моралі вважати протилежність і любови ближнього, і протилежність співчуття з ближнім. Джерелом моралі можна вважати егоїстичні гони людини. Так у Гоббса. Людина з природи егоїстична, самолюбна істота. Здійснюючи свої самолюбні прагнення, людина зустрічає перешкоди з боку подібних самолюбних індивідів навкруги. Настає зудар, боротьба, війна всіх проти всіх. Але як у кож-

ній війні, так і в тій первісній і основній створюються правила розумної й доцільної поведінки. І так народжується мораль. Отже „не вбивай полоненого”, бо сам можеш стати полоненим, і тебе вб'ють. „Не кради”, бо й тебе обкрадуть, і тп. Всі ці моральні правила коріняться в самолюбнім розрахунку, але вкінці дають подібні приписи, як і мораль співчуття й любови.

Можна ще вийти поза етичний монізм, себто можна признавати не одне тільки джерело моралі, але два, або кілька. Нпр. у Шефтсбери. Людині вроджений не тільки егоїзм-самолюбство, але й альтруїзм, любов другого, любов ближнього. А мораль це рідня краса, вона в гармонії тих двох первісних нахилів людини.

Можна відкинути почування й гони, як любов, співчуття, егоїзм, альтруїзм. Джерелом моралі можна вважати тільки розум. Так у Канта. Почування не дають основи моралі. Навпаки, вони ослаблюють мораль. Хіба робити добро людині, що її любимо, це подвиг? Навпаки, ворогові чинити добре, це ознака моральности. Приклонник Канта, Фрідріх Шіллер висловив це іронічно в епіграмі, що в перекладі виглядає так: Радо роблю послуги приятелям, та на жаль роблю це з приємністю, і тому часто черв'яком у серці докучає мені думка, що не маю чесноти. Не-

має іншої ради, мусиш старатися погорджувати приятелями, і з відразою робити те, що наказує обов'язок... Отже обов'язок, не серце! Отже не почування, тільки згідність із розумовим моральним законом, тільки та згідність рішає чи якесь діло моральне, чи ні. Рішає згідність із категоричним імперативом, із чисто формальним, загальноважним і конечним законом: — роби так, щоб засада твоєї поведінки могла стати загальним законом. — Але чим ближче окреслюватимемо висновки з тієї засади, тим ближче знайдемося до засад, виведених попередньо з почування любови, чи співчуття. Шануй достойність людини, свою і ближнього! Ніколи людина не повинна бути засобом, але завжди ціллю в собі! — Ці правила дають фактично тонко інтелектуалізовану мораль любови.

Все ж тут можемо вже ствердити великий зворот. Людина, конкретна людина, ближній — блідне, зникає за ідеєю, за загальним, за законом. Ще трохи, і почуємо горде, здавалося б, гасло: хай живе ідея, і хай в ім'я її гине конкретна людина! Гасло шляхетне, коли тією конкретною людиною, що має згинутися задля ідеї, є сам проповідник-носій тієї ідеї. Але це гасло ставало часто, дуже часто, оправданням найжорстокіших тираній. Носії ідеї жертвували їй, як моло-

хові, не себе . але ближніх! — Важна ідея, загальне, не ближній, не конкретна людина — це вже бринить верхніми тонами звуку у Канта. Воно ушляхетнюється у нього конкретнішими вимогами шанувати достоїнсть людини, і ніколи не вважати її засобом у руках іншої людини. Але поштовх даний і камінь котиться далі. Той ближній, конкретна людина, яку треба було любити, з якою треба було співчувати, або з якою треба було рахуватися як із партнером боротьби за існування, — та людина-ближній стає тільки одним примірником у череді, в людській юрбі; вона стає одним екземпляром у масі тих, що їх „дуже забагато” (*die viel-zu-Vielen*, Ніцше). А відси вже тільки один крок і один висновок: — якщо вимагає цього ідея, тоді можна тих „занадто численних” топтати, мучити, нищити тисячами, мільйонами. Все це в ім'я ідеї, яка важніша за людину. Такою ідеєю може бути ідея надраси (німецький націонал-соціалізм), надкляси (московський большевизм). Ось народження концентраційних таборів, крематорій для цілих народів, ось початки сучасних народовбивств.

На наших очах прийшла ще друга переміна: — ідею ототожнювано з носіями ідеї. Надлюдиною, що була далекою мрією для Ніцше, стали тепер фігурер і його найближчі, і вони то були еманацією надраси. Так само

в большевизмі „надклясою” стала верхівка комуністичної партії, її кліка. Звужування йшло далі, і то не тільки нагорі, де винищувалися частини клік, завсіди в ім’я ідеї. Те егоїстичне звужування клік угорі мусіло відбитися і в низах. Низи, нарід переймає від своєї провідної верстви не тільки одяг і звичаї, але й мораль. Егоїзмові клік вгорі відповідав егоїзм амбітних, сильних ліктями одиниць внизу. Людина, ближній, що її треба було любити чи шанувати, тепер стає тільки перешкодою на дорозі, яку можна безжурно усувати. Ідея залишилася як фігювий листок обнаженого егоїзму. Почалася знову дика війна всіх проти всіх, повертався первісний стан, як його описував Гоббс.

Увесь цей заворот відбувся на наших очах. На сході обізвався дикий рев модерного звіра з проповіддю клясового егоїзму, яка прикривала егоїзм партійної кліки. А на його грізне виття відповів другий, подібний звір — на заході від нас. Нашою трагедією було те, що саме на українських землях зчепилися ті дикі сили, і залишили після себе страшну руїну. Та це тільки початок горя. Бо в людських душах є все: — ангел і чорт, святий і розпусник, праведник і злодій, і лише перевага однієї чи другої крайности характеризує людину. І є культурна людина, і є дикун-звір у людині, але культурна людина в ци-

вілізованому суспільстві приборкує звіра, накладає намордник закону на його пащеку, заковує в кайдани страху його до злочину готові руки. Цивілізація й культура заганяють того злочинця й звіра в душевне підземелля, де вони мовкнуть, чекаючи нагоди вискочити. І ось коли на сході дико завив большевицький звір, а на заході йому у відповідь заревів націонал-соціалістичний, тоді ледве чутним голосом цуценяти на припоні обізвалася і в українській душі погноблена тварина. Прийшла війна і поламала ворота тюрем, не тільки державних, але й душевних. В'язень вийшов на волю, непевно, житливим кроком, озираючися навкруги. Бо ж на наших вулицях всевладно панували могутні московський і німецький звірі. Тому наше рідне звірення пробувало й собі іноді завити, ховаючися з підгорнутим під себе хвостом по заулках. Зате сміливіше кидався той наш рідний пущеник на волю на безборонних своїх власних братів у безглуздох розправах, у братовбивствах „в ім'я ідеї”. Не стало вже й українського ближнього, а суддею добра й зла назначував сам себе кожен отаманчик і рішав про життя й смерть людей. Звір прокинувся в українській душі. Ми не вірили б, що це можливе, як і не хотіли вірити, що нація Гете, Канта, Бетговена криє в своїх нетрях стільки дикого хижацтва. Звір проки-

нувся в українській душі, і оце нове порядкування життя, його нормалізування поволі заганяє того звіра назад у душевні печери.

Така тверда й болюча правда. Але хай вона не стає притокою до фарисейського самовивищування одних перед другими, одних груп перед іншими. Це ж в українській душі прокинувся звір, але скільки то з-поміж нас помагало йому ламати кайдани: — одні бязким потуранням і оправдуванням, другі захопленням проповіддю алогізму й аморалізму, що вже навіть у 30-их роках вистрілювали першими звіринними починами. Це в українській душі прокинувся звір і справа всього нашого суспільства є приборкати його наново і загнати в душевне підпілля, замикаючи двері на засуви нової моралі й людського закону. Це тверда й болюча правда. Але ж обов'язком мислення не є забавлятися лестоцями, тільки говорити правду ввічі.

Розхитані наші моральні засади, і наше життя мусить шукати виходу з душевної руїни. Та може хтось завважить: це ж не засадами живе широке суспільство. Загальні засади — справа верхівки. Нарід йде не так за засадами, як за ідеалами, втіленими в живі з'яви. „Люби Бога над усе” — це така загальна засада. „Блаженний той, хто ходить дорогами Господа”. Це така загальна засада. Але *verba* -засади *docent*, але аж живі приклади

— *exempla trahunt*. Святий, втілення тих засад, діє своїм прикладом, захоплює, веде за собою. Так само не так засада *dulce et decorum pro patria mori*, солодко й славно вмирати за батьківщину, — як живий приклад героя каже війську кидатися на ворога й розбивати його. Не засада але моральний ідеал, втілена засада є рушійною силою. Тож коли в цій ділянці моральних ідеалів у нашому світі все ще в порядку, залім у сфері засад не був би аж дуже страшний. Справа інтелектуальної, культурної еліти дискутувати засади, формулювати засади. Справа народу дивитися на ідеал і йти за ним.

Припустім, що можна відокремити засади від їх здійснення. Припустім, і після цього пригляньмося тій другій ділянці. Пригляньмося моральним ідеалам нашого суспільства.

Зразу два попередження. Моральні ідеали це не якісь готові завершеності, неначе блискучі кристали. Це плястичні форми, що часто міняються в часі, все ж залишаючись подібними. Вони, то впливають на поверхню життя, то відступають у тінь. Нпр. звернім увагу на ідеал, що формується в творчій пітмі поезії, письменства, музики „Молодої Музи” в Галичині. Це передовсім ніжна, чутлива душа, це арфа, що на ній грають різні мотиви світу. Та поруч, навіть у тих самих душах підводиться, разом із щораз завзяті-

шою політичною боротьбою та щораз грізнішими міжнародними напруженнями, ідеал борця-воїна, людини діла й подвигу, скерованого назовні. Той ідеал знаходить вираз у розвитку сокільської, січової, пластової організацій. Приходить 1914 рік і головний співець чутливої людини, Василь Пачовський, запитує сам себе: — Яку вам пісню принесу, я — що співав вам про любов —, під жак кривавого часу? — І відповідає собі і людям: — Гонить від себе страсть, що ніжить душу пухом мрій... Бо над нами пишеться огнем кривавих лун на небесах: один вам чин, один проблем, один вам буде шлях. І в кожен день, і в кожную ніч, готові ждять голосу труб... Це недавній homo aestheticus робив місце новому панівному ідеалові: — лицаря, українського січового стрільця.

Так у тій самій суспільній верстві то зживаються, то боряться за місце різні ідеали, і як у душі владна сторона, так і тут верховодний ідеал характеризує епоху.

Друге попередження: — суспільство це не одноплщинна істота. Такою є юрба, маса. Суспільство різниться від них саме своєю гієрархією будовою. В суспільстві є різні наверствування з окремими функціями. І ясно, що кожна верства має свої окремі ідеали та живе ними. Адже інакші моральні ідеали освічують стежки пересічної людини, а інак-

ші знову ідеали окрилюють героя, провідника, генія. Отож гієрархійній будові суспільства відповідає й гієрархія моральних ідеалів. Суспільство це піраміда з широкою підставою, і, найчастіше зрізаним, верхом проводу. Так само і моральні ідеали суспільства укладаються в гієрархію цінностей. І наше завдання відбудувати в уяві останню нашу піраміду моральних ідеалів, якщо в теперішньому житті трудно її знайти.

Отже що є основною моральною цінністю, підставовим моральним ідеалом, базою піраміди? Мусимо собі усвідомити, що живі моральні ідеали не видумуються самовільно. Вони створюються життям. Тож у житті, в його різних з'явах, шукатимемо відповідей на наші питання. Прислухаймося давнім, коли хочете, і нинішнім щирим розмовам. Оце сталася якась особлива подія, що сколихнула людей. Десь була зрада, хтось когось покинув... Йде розмова між сусідками. Журливо хитаються голови. Хтось самопевно стверджує: — Мені цього не могло б притрапитися. Мій чоловік порядна людина! — Або інший образок: — Мати радить доні. Вона? — що ж досі було так просто: — а за мною молодію ходять хлопці чередою... Але вона сама відчуває, що мусить прийти зміна. Філософія: — цьому ручку, тому обручку, а третьому личко — пригожа тільки до якогось

часу. Бкінці треба рішатися. І оце мати радить доні: — Це правда, він може і не такий гарний з обличчя і не дуже дотепний. У товаристві звичайно мовчить. Краватка у нього не так зав'язана і може штани не завсіди гладжені, але зате матимеш доброго чоловіка й житимеш спокійно. Він порядна людина!

Оте „порядна людина” повторювалося в колишніх і повторюється в нинішніх розмовах. Це те, чого від кожної людини вимагається, якщо вона має належати до упорядкованого суспільства. Це те мінімум, це ті *certi fines, quos ultra citraque requit consistere rectum*, — це межі, що поза ними немає того, що слухне. „Порядна людина” — це та основна моральна вимога, той моральний ідеал, що творить підставу піраміди моральних цінностей.

Знову слухаймо життя і пригляньмося, як виглядала — а може при деяких маловажних змінах і тепер виглядає — та порядна людина, як виглядає її день. Порядна людина встає точно, в одній і тій самій годині. Вона ж працює, має службу, уряд. Вона одягається спокійно, снідає не спішучися. Все потрібне для роботи, для бюро — приготоване у неї звечору. Діти, — бо порядна людина з правила живе родинно —, отже діти вже пішли до школи. Порядна людина каже дружині „до побачення”. — Але ж візьми теплий шаль. Сьогодні пронизливий вітер. —

Порядна людина слухає доброї ради. Виходить і думає: — як добре мати дбайливу дружину. (Десь написано: — завжди вдоволений самим собою, своїм обідом і жоною...) Порядна людина йде до роботи щодня тією самою дорогою, і щодня в ту саму пору. Коли б не те, що сьогодні в усіх хатах є годинники управильнювані радіоапаратами, люди могли б орієнтуватися в часі по ході порядної людини, як колись кенігсберзькі куховарки регулювали свої годинники по прогулянках Канта.

Порядна людина приходить до служби точно, у сам час, не заскоро, і не запізно. Починає працю. Головні засади: — поперед війська не виривайся, позаду війська не зоставайся. Роби, як робить пересіч, і любитимуть тебе товариші, і начальство. Бо випереджувати інших — це ж брудна конкуренція супроти рівних, і щось як докір совісти для начальства. Відношення до рівних собі товариське без особливих приближень. Супроти нижчих по службі, підвладних, порядна людина засвоює собі те поблажливе згориглядство, що дозволяє раз, чи двічі в рік навіть привітно усміхнутися, а на уродини доброзичливо поклепати по плечу. Супроти начальства: — з найглибшим поважанням і низьким поклоном. За все те порядну людину не то люблять, але шанують. Вона підводиться

по щаблях угору. Так відпрацьовує порядна людина свої години, дні, роки.

Потім іде додому, рівно, з приємним почуттям сповненого обов'язку. Вдома: — зразу огортає її мила для всіх відчущань атмосфера. Привітне тепло й запах готового обіду, що несеться з кухні. Доня заставляє стіл, синок оповідає про пригоди в школі. Починається обід. Порядна людина насуплена. — Ти сьогодні більше втомлений? — питається дружина. — Ні, але уяви собі, яке недбальство. Я вже таки мусів сьогодні цілком поважно поговорити з ним. („Він” це хтось із підвладних...). Але скоро настрій розпрозорюється від смачної страви... Іноді навіть присмаки тратять силу і хмари довше пови-сають над обіднім столом. Це тоді, коли ролі помінялися, і вже влада вважала за відповідне поважно поговорити з порядною людиною. Поволі перемагає ситість і дрімучість. Обід кінчається. Мати й доня прибирають зо столу. Синок вибіг на двір. Порядна людина в вигідному кріслі спочиває. Лікарі приписують після їди перебувати в півсонному стані, в стані корови, що пережовує... Так найкраще для травлення. В такому стані порядна людина переглядає пресу. Починає дивною всячиною. З кухні дзвін митих тарілок. — Подумати тільки — переповідає порядна людина вчитану новість — що вже не ви-

гадують ті лікарі?! Вже знайшли апарат, що на пів години може заступити серце, поки його оперують. Ще трохи, і ходитимемо з штучними серцями, як з дзвінками в грудях. Цікаво: людина йде, а в ній дзень-дзень... — Ти знаєш — у відповідь голос із кухні — ти знаєш паню...?! — Мовчання. — Якто? Та ж оту з третього дому! Їй оце вирізали половину шлунка, а вона вже ходить. — Знову тихо. Півсон, благословенний час, коли порядна людина зучасняється в літературі, її очі снуються по рядках газетного підвалу. Потім коротка прогулянка: — це й приємно, і здорово, і треба ж берегтися для родини... Після прогулянки короткі родинні наради, бюджетові, „яка дорожнеча настала!“ Про щось запитує синок. У доні якась недоладність з суконкою, бо „всі в нашій класі мають...“ і тд. Перекуса і тоді заслужена розвага. Порядна людина буває в товаристві, самота її томить. Сусіди до нас, то знову ми до сусідів. А там пуля преферанса, чи ровер бріджа. Одна, найбільше дві. Так само означений час для бріджа. Гра в карти цікава, і... здорова. В ній невинно розряджаються таємні інстинкти людини. В грі можна отверто хотіти поразки ближнього, можна підставляти йому ногу, можна радіти його упадком, впиватися власною перемогою. З'являється вино. Порядна людина

дозволяє собі на чарочку, кожного дня одну, і не більше. Порядна людина точно кінчає гру. Треба ж рано вставати до роботи, а ще сьогодні приготувати все вдома. Коло 10-ої години порядна людина гасить світло і засипляє сном праведника.

Життя переривається особливими подіями. Підросла доня, іноді дім розсвічується молодечим сміхом. Весілля, потім хрестини. На якийсь час пропадає нормальна колія, на короткий час, щоб потім знову бігти рівно й певно. І так день по дневі, тижні, місяці. роки після років аж до скончання віку, амінь. Внукам за життя діда показують порядну людину й навчають їх: бачите, дідусь був завжди порядною людиною, і тому люди його шанували й шанують. А після смерти щороку на гробі згадують дідуся і кажуть унукам ступати його слідами, слідами порядної людини.

Але ж — скажете обурені — це ж нудьга до розпуки! Це ж образ безпросвітнього філістерства. Так, тільки зараз же не забудьте додати: — не геніями, і не самими героями, але саме тими філістрами, масою порядних людей, тримаються суспільства.

І скажете: Але ж це застарілий образ урядовця, чи службовика мирних часів, який пропав серед нас разом із тими мирними часами. О, тільки не втікаймо від власного

образу в дзеркалі! Тільки уважно дивімся, як при кожному, хай хвилинному, заспокоєнні в різних сторонах світу воскресає серед нас, у нас — та порядна людина. Змінюється тільки зовнішня сценерія. Суть залишається та сама.

Не на геніях, і не на героях спочиває суспільство, але на масі філістрів, порядних людей. Одначе та маса ще не творить суспільства. Навпаки, порядна людина має нахил до ізоляції, до гетто своєї родини й найближчих знайомих. Масу порядних людей перетворює в суспільство людина вищого порядку, втілення вищого морального ідеалу. Хто вона? Знову слухаймо життя. Питається знайома знайомої про пляни на суботу й неділю. — Хіба я знаю, хіба я можу знати? — з гіркістю відповідає перша — Мій чоловік напевно матиме десять засідань... Знову тільки сценерія міняється. Колись, в Україні, та людина в неділю була в читальні, вечорами провіряла кооперативу, влаштовувала просвітянські наради, здвиги, фестини. Сьогодні в різних краях світу вона даліше організує, збирає людей, діє в громаді.

Хто ж це? Назв було тут більше, ніж для порядної людини, і вони частіше мінялися. Знак, що це менше консервативна сфера, сфера більшої рухливості, суспільної творчості. Колись слово „народовець” уже означа-

ло ту вищу людину, що з порядних людей творить нарід. „Суспільний діяч” — знову слово на подібне окреслення. Але нам буде найвигідніше всі ті окремі, в різних часах і різних околицях України створені окреслення накрити найзагальнішим із них, що на переломі сторіч перемагало всі інші. Це назва „ідейна людина”.

Вона означає вищий щабель у гієрархії ідеалів і суспільної піраміди. Ми вже бачили різницю між життям тільки порядної людини і життям ідейної людини. Може найближчі до тієї ідейної людини і не зовсім схвалюють її поведінку, але вони поволі, під тиском суспільства, примиряються з нею. Все ж це вимагає часу. Це довгий і болючий процес. За нашої пам’яті в першій половині 20-го сторіччя він відбувався по наших селах. Українська жінка довго була завзятим оборонцем консервативного стилю життя порядної людини. Тисячі родин пережило боротьбу, поки нарешті ідейна людина перемогла, і відвідування читальні, праця в кооперативі, в аматорському гуртку перестала бути образою утвердженого традицією морального закону тільки порядної людини. Вкінці ідеал ідейної людини пробився і переміг, здобуваючи для себе дотеперішню кріпость „тільки порядности”, здобуваючи жіноцтво, яке в своїх і спільних організаціях покорилося ідейній людині жіночої статі. — Одначе не

вважаймо напруження закінченим. Скільки родин і досі, у ненормальних еміграційних умовах, все ще страждає від нетерпимости ідеалу тільки порядної людини, якої світ і зацікавлення повинні бути замкнуті родинним колом. Скільки ще підрізаних крил, підрізаних неблаганним серпом родинного егоїзму, опанциреного ідеологією порядної людини!

Ідейна людина це вже інший стиль життя, несений іншим моральним ідеалом. Замість замкнутости в родинному егоїзмі, маємо тут на першому місці службу суспільству. Взагалі без ідейної людини суспільство не існувало б. Воно було б тільки існуванням поруч себе незв'язаних із собою, окремих осередків порядних людей. Та все ж ідейна людина це кров від крові, і плоть від плоті того ж суспільства порядних людей. Ідейна людина користується свободою у відношенні до родинної замкнутости, але тільки задля служби суспільству. Суспільство порядних людей заздро береже, щоб та вища, ідейна людина не використала своєї свободи для себе. Суспільство заздро слідкує, щоб вона, та вища людина, провідник — не визнала одного разу себе вільною від того морального закону родини, що обов'язує всіх членів суспільства. Кожен вилім у вірності тому законові вважається компромітацією, дискваліфікацією ідейної людини: — політичного, культурно-освітнього, господарського провідника. І це стосу-

ється цієї людини-провідника від нижчих аж до найвищих щаблів. Тому англійський король не мусить бути особливим талантом, але мусить бути... порядною людиною. І коли один із здібніших королів у 30-их роках спробував виламатися з-під тиску вузького закону порядної людини, суспільство змусило його зрезигнувати з престолу. — Тому президентські кандидати в ЗДА, в своїх передвиборчих поїздках, особливо в первісніших, центральних і західніх, стеїтах, звичайно з'являються на вічах із дружинами й дітьми, та прилюдними обіймами й поцілунками маніфестують перед народом свою вірність ідеалові порядної людини.

Тільки в двох місцях суспільство толерує вилім із моралі порядної людини. Це найвищі сфери громадсько-політичного, і духово-творчого життя. До героя і до революціонера не стосується закон порядної людини в його повній суворості. *Arma clamant, silent leges.* Коли дзвенить зброя, мовчать закони. І герой, і революціонер стоять в обличчі смерті, і ця її близина, небезпека — звільняють їх від закону, що обов'язує в нормальній ситуації. В стрілецькій пісні пробивається багато свободи недопускальної в мирних відносинах, а архіфілістерське галицьке суспільство не тільки без обурення прийняло ті вольності, але й досі вважає їх за щось samozрозуміле для

вояка, що в кожному моменті може знайтися в обличчі смерті і стати героєм.

І — як сказано — ще в другому місці суспільство дозволяє на виломи. Це ділянка духової, передовсім мистецької творчості. Як розуміти цю особливу терпимість? Мистецтво сповняє незвичайно важну в цьому відношенні суспільну функцію. Завсіди мусимо мати на увазі те, про що вже згадували ми і про що ще згадуватимемо: — в душах є все, небо і сонце і далина, і темні льохи для приборканого в душі злочинця. В людській душі є добро і зло, правда й брехня, щирість і підступ, праведник і розбійник. Цивілізація присмирює несоціяльні сили злочину, егоїстичних прагнень, але й нівелює оригінальні й незвичайні пориви до новості, до творчості, добуваючи на поверхню досить однострійне обличчя порядної людини. Одначе ті приборкані сили душі живуть глибоко. Вони визволюються в снах, в недугах, що є боротьбою нашого цивілізованого „я” із нашим глибинним „щось”. У мистецтві те глибоке, невикористане, придавлене визволюється в ясно оформленому образі. Це — як казав Аристотель — катарзіс тон тойютон патематон, це велике душевне очищення, байдуже чи очищення пристрастей, чи як інші хочуть: — очищення від пристрастей. І так у кожній душі живе щось із аскета і щось із Дон-Жуана,

і в душі праведної матрони прокидається іноді щось із мадам Дюбаррі. В мистецьких творах воно, нешкідливо для суспільства, виживається в прекрасних і трагічних з'явах. Мистецтво це дірка від ключа, якою заглядає порядна людина до недозволених для неї кімнат розкоші й злочину. Але звідси й терпимість супроти мистців-творців. Хто постійно працює коло вогню, сам часто попечеться. Суспільство поблажливо дивиться на романтичні прогріхи великих поетів, мистців-малюків, музик. Сюди ж належить і толерантність суспільства до розводових історій кінових зірок. В біографіях якихсь Еви Гарднер, чи Ріти Гайворт не одна душа бачить завершені шляхи і сповнені можливості, яких вона ледве сміла доторкнутися боязкою думкою у власному житті.

Та при вибачливості до деякої міри, все ж і тут тиск моралі порядної людини очевидний. Мистецтво, зокрема найбільш впливові його форми: роман і драма, найчастіше мають темою конфлікт людини з тією мораллю суспільства. Читач чи глядач переживає в образах мистецтва можливості вилому з-під тиску, можливості буання в свободі, але трагічне закінчення роману й драми дає моральну сатисфакцію порядній людині, що з мандрів по уявному світі недозволених здійснень повертається в свій вузький світ дозволено-

го і схваленого. Вилім із морального закону з геппіендом — для суспільства нестерпний. Це нове місце зудару між творчою свідомістю і порядною людиною. Для творця трагедія це звичайно трагедія героя в його боротьбі за своє „я”. Для порядної людини трагічний вислід це заслужена кара проступника. Порядна людина вимагає трагічного кінця й карі. Мистець стверджує трагічний кінець із болем, як сумне правило, а не як управнене посягання моралі порядної людини на повну владу в мистецтві.

Оце гієрархійна структура суспільства й піраміда моральних ідеалів, що відповідають тій гієрархії. Широкою підставою є порядна людина й її життєвий ідеал. На тій підставі щораз вище, і щораз вужче зводиться наверх ствування людей, що в'яжуть окремі середовища порядної людини в суспільство. Це різні щаблі організаторського провідництва, — це все те, що покликається на ідейність. І тільки в кількох місцях із тієї замкнутої піраміди вистрелюють винятки. Це сфера героїзму, революційности, сфера близини смерті, ідейности до самопосвяти, — або це сфера темного „того іншого”, що живе цензуроване, але непогноблене в людині, сфера творчої пітьми, новости, сфера откровеній.

Здорове суспільство держиться рівновагою тих двох світів. Один — світ порядної люди-

ни з усіма наверстовуваннями ідейності — важить кількістю, числом, квантитативно. Світ посвяти й творчості рівноважить те число якістю, квалітативною ціною. Перший це консервативний, статичний первень суспільства, якому воно завдячує свою постійність, свою тяглу упорядкованість. Другий первень революційний, динамічний, який пре вперед, ламаючи застарілі форми, або розбиваючись об них, якщо вони ще живі й потрібні для суспільства. Зрушення рівноваги означає недугу суспільства. Коли в ньому статичні форми тільки порядної людини цілком перемагають динаміку поступу й творчості, суспільство засипляє, а то й загниває. Коли ж однобоко починає переважати революційна думка й постава, піраміда хитається й суспільство валиться.

Після всіх тих стверджень, пригляньмося нашому суспільству на переломі 19-го і 20-го сторіч, отже в роках духового й політичного оформлення шевченківської людини. Зразу маємо враження повної переваги тільки порядної людини. Це ж в першу чергу відноситься до Західньої України, бо у Східній шевченківська людина, її провідна верства, гноблена й переслідувана, дуже часто наближається до революційної сфери. А все ж і там українське суспільство, з його тоді 90-ти відсотковою селянською основою, це суспіль-

ство порядної людини, суспільство упорядкованої української родини з її невблаганним, суворим законом. Та порядна людина свідомо й самопевна своєї моралі. Вона отверто накидає її, каже співати їй похвальних пісень. Вони досі зворушують нас. Ось у Котляревського: — Де згода в сімействі, де мир і тишина, щасливі там люди, блаженна сторона... І далеким відгуком із Західньої України прийде відповідь Устияновича: — Чи знаєш, брате, де вічні рожі, де безнастанний цвіт май, де з небес сходять ангели Божі, і насаджують земний рай? Ось глянь: кімната, в ній мати-голубка і коло неї діточок купка... І Бог благословляв і жив у тому світі, і церква здавна і до сьогодні є зберігачем і освятителем тієї моралі порядної людини.

Зудар індивіда й його серця з тим утвердженням у нашому світі моральним ідеалом порядної людини — це найглибша тема Шевченкових великих поем від Катерини через Наймичку, Відьму, аж до Неофітів і Марії. На заході України трагічна молодість Франка й його революція це удар із суспільством, що завмерло в тупій владі ідеалу тільки порядної людини, ідеалу утвердженого й благословлюваного церковною гієрархією.

На переломі сторіч установляється деяка рівновага. На сході України революційне кипіння, революція 1905 року, якої життєвих

наслідків не може вбити навіть і Столипінська реакція. Леся Українка, Коцюбинський, Винниченко розбивають тісні рами тільки порядної людини. На заході духова революція Івана Франка й його учнів отвирає вікно у світ і в заплісній кімнати вривається нова думка й нова життєва постава. Стефаник, Черемшина, Мартович, Кобилянська, далі Молода Муза — все це своєрідна антитеза філістерства.

Це час рівноваги між суспільством порядної людини й творчим духом. Це родючий час для оформлення української людини-індивіда. І Бог благословляв не тільки закостенілу тупість у порядку, але й це духове розбудження в свободі. Благословляв плідністю тіла, коли то росла й множилася провідна верства; і плідністю духа, коли Україна втішалася творчістю, що досі є нашою славою. І цьому поколінню припало щастя великого завершення в третій українській державі.

Яка ж дальша історія моральних ідеалів у нашому суспільстві? Мусимо позбутися великого непорозуміння, що просто накидається нам як очевидність, і потім одними повторюється бездумно, другими підтримується недодумано. Цим непорозумінням є погляд, неначе головні окупанти України — Совєти й Польща — нищили передовсім українських

революціонерів. Такий погляд тільки затемнює дійсний стан. Він передає те, що було за царського режиму, до революції 1917-го року. Тоді українська тільки порядна людина жила порівнюючи в достатку, лиш ідейна людина-організатор, і духова людина, і вкінці революціонер були переслідувані. Нова влада Советів скерувала свої удари передовсім на основу української суспільної піраміди, на порядну людину й її мораль. Знищити українське селянство й його родину — це стало головною метою. І аж коли така політика поставила перед державою страшну проблему безбатьченків, прийшов зворот. Совети круто повернули до ідеалу порядної людини, але перелицьованої та пристосованої до потреб комуністичної держави. Все, що робиться в Советах сьогодні в цій ділянці, — це намагання на місце колишньої порядної людини поставити як основу радянського суспільства червону порядну людину. Все те, що називається соціалістичним реалізмом, що живе в мистецтві соцзамовленнями, — це бажання створити літературу, мистецтво, які ідеалізували б ту нову порядну червону людину. Може в ніякій іншій ділянці реакційність нинішнього курсу не є така наявна, як тут. Тиск церковної ідеології на мистецьку творчість середніх віків навіть порівнювати трудно із тиском советської системи в її на-

маганні оформити й утвердити потрібну для себе порядну людину.

І в Західній Україні, що попала під Польщу, виявилася подібна тенденція. Ослабити основу українського суспільства, порядну людину — це мрія й політичне посягання цього окупанта. Українське суспільство Західньої України мало основою селянство, а резервуаром провідної верстви було незалежне колісь, і порівнюючи можливо забезпечене священицтво. Господарська політика Польщі скерована на павперизацію й узалежнення тих двох основ суспільства. Можна навіть висловитися парадоксально: — польська окупація нищила українську порядну людину, і тим сприяла творенню й розмножуванню революційної людини. Головною резервою провідної верстви революції були кадри молоді, що їй не давали скінчити середню й вищу школу. А головною резервою масового руху була зубожена селянська молодь, якої не допускали до міста, до ремесла й промислу. — В 30-их роках рівновага суспільства захитується. Порядна людина тратить самопевність супроти революційного, масово-революційного покоління молоді. Порядна людина роздроблюється, але й революція, стаючи модою й самозрозумілістю, а не тяжким подвигом, роздроблюється також. „Безлюддя”, брак індивідуальностей в атмосфері всевладної рево-

люційної моди й духового терору у власному світі — починаються в тих часах.

Такими застала нас друга світова війна. Вона тільки прискіпила й завершила процес, розпочатий попередньо. У велику мандрівку, в найбільше українське скитальство, вийшли ми з захитаною суспільною пірамідою та з розхитаною гієрархією моральних ідеалів.

Таборові скупчення в Німеччині це особливо проглядні, вигідні для спостережень малі „суспільства”. Вони неначе штучно препаровані екземпляри дають образ стану суспільства в великому цілому. Ті табори, в початковій стадії — це державки в майже повній владі „героїв” і „революціонерів” в політично-громадському аспекті, і у владі „геніїв” в духовому. Де ж поділася порядна людина? Було б нісенітницею думати, неначе її, тієї порядної людини, зовсім не стало. Навпаки, можна з певністю утверджувати, що вона була в наших таборах у величезній більшості. Але процес 30-их років тут остаточно завершився. Та порядна людина зовсім утратила самопошану. Вона пристосовувалася, вона хотіла уподібнитися до владної верстви „героїв”, „революціонерів”. Так із поверхні життя зникає порядна людина, колись самопевна, що берегла й накидала іншим свій моральний ідеал. Все перлося в революціонери й герої.

Колись це були великі слова, а готовість посвяти життя, доказана чином у героїв, і завсіди документована у революціонерів, — давала добрий добір-селекцію сильніших духом, відважніших характерів. Колись це були слова оточені пошаною й признанням суспільства, спонтанним, без наказу й переконуваль. Тепер героєм титулував себе кожен, і „героями” ставали ті, що їх найбільшим подвигом була щаслива втеча перед ворогом. „Революціонером” був кожен, хто належав до партії, яка монополює тримала ключі революційного царства. За тією верхівкою йшли шари безпартійних, що переходять у нашу історію з назвою поплентачів, які вислугувалися панівним клікам. Об’єднання в’язнів концентраційних таборів часто ставали професійними спілками „героїв” для оборони своїх класових інтересів, які зводилися до легшого доступу до таборових магазинів і кращих приділів. „Герої” й „революціонери” обкладали застрашену порядну людину податками на свої партійні потреби і грозили смертними присудами, коли хтось поважився протиставитися їх владі. Випадки братовбивств, нападів і побоїв доказували, що ті погрози не були тільки погрозами.

В обличчі тієї реальної влади „героїв” і „революціонерів” посягання загонів „духових творців”, що перекочовували з табору в табір

на наради, з'їзди було невинною забавою, все ж характеристичною для тих часів.

Гієрархійна будова нормального суспільства обернулася горі дном. Не було на поверхні порядної людини. Вона затуркана сиділа по своїх кімнатах у бічних бльоках, чекаючи дзвінка бльокового, що скликав або до паю, або на маніфестацію. Подвір'я, майдани, вулиці таборових містечок опановували „герої”. Тільки повільно і згодом порядна людина очунювала та привертала таборовому суспільству людський образ і подобу.

В такій ситуації з найвищими цінностями сталося те, що діється з грошем, коли його забагато випускають. Приходить інфляція. Колись герой, революціонер, творець — це були виняткові з'яви. Тепер вони пішли в широкий обіг. Чим більше паперового гроша, тим він дешевший. Герой і революціонер стали безвартісним паперовим грошем. Настала повна девалюація.

Так із заваленою суспільною гієрархією, із обезціненими моральними ідеалами рушили ми знову з таборових державок у широкий світ. Для дальшого розгляду найважливіші для нас ті краї, де розселення українських скитальців, що представляли батьківщину в міньятюрі, відбувалося по перше: масово, по-друге: серед існуючого вже українського середовища, і по-третє: в нормальних умовах.

Отже найважливіша для нас дальша доля нашого суспільства в ЗДА та в Канаді, куди переїжджала головна маса, і переїжджала родинами й усіми суспільними верствами. Не мають того значення для наших роздумів менші острови в Аргентині, Бразилії, або зовсім свіжі оселі в Австралії. Більша хвиля відплила ще до Англії, але серед ненормальних умовин. Англія вибирала робочу, молоду силу, отже передовсім хлопців; взяла мінімальне число жінок, і ще менше провідної інтелігентської верстви. Умовини життя в англійських гостелях були продовженням таборового стилю: — це було далі життя людської маси організованої охлократично, а не життя нормального, вільного суспільства.

З розміняними на дрібну монету моральними ідеалами та з розваленою гієрархією суспільства приїхала головна маса в ЗДА та в Канаду. Тут знайшла та нова скитальська хвиля не порожнечу. Вона знайшла може ще не українське суспільство в повному того слова значенні, але знайшла українську порядну людину самопевнішою, ніж була вона колись у рідній землі, гордою й свідомою своєї сили в порівнянні з ожебраченими прищельцями. Та порядна людина, давні достатні українські імігранти, мала свій упорядкований життєвий лад і моральний ідеал, і в свідомості своєї переваги протиставила їх

поламаним окружинам, що їх привезли скитальці. Почався процес зживання серед напружень. Місцева порядна людина виявилася куди сильнішою за розміняних на дрібну монету „героїв” і „революціонерів”. Пішов процес асиміляції. І на наших очах він відбувається. Недавні герої й революціонери скоро уподібнюються до місцевої людини, спішно переймаючи її спосіб життя й її ідеал. Вони стають порядною людиною в новій трансформації, з власною хатою, власним автотом, банківим контом. А часті й голосні маніфестації, щораз рідше відвідувані, це милий і невинний спогад юних днів, днів весни, і трохи недорога данина далекій батьківщині, данина, якою окуплюється чиста совість і новий блаженний сон духа нової порядної людини. Колись, у таборах, треба було кликати порядну людину, щоб вона випрямилася й пізнала себе і свою ціну, щоб вона не соромилася себе й свого життя. Так тепер навпаки — треба кликати справжніх творців духа та справжніх революціонерів життя й думки, щоб вони не губили гордості й свідомості свого призначення. Процес іде в напроотивному напрямі: — однобоке суспільство „героїв” і „революціонерів” стає знову однобоким суспільством порядної, тільки порядної людини, задивленої в свою родину, свій заробіток, свій дім і достаток.

Ось „долі нашої сумний узор”! Засади моралі й моральні ідеали розбиті, принижені. Етос суспільства в кризі!

Було природною річчю, що побачивши нашу заблуканість у світогляді, ми спершу звернули допитливий зір у бік інтелектуальних верхів. Ми шукали поради в сферах публіцистики й науки. Тепер так само буде природною річчю, коли подібний апель звернемо в бік релігійних установ, церков, яких обов’язком завсіди було берегти порядну людину від покус, і берегти суспільну гієрархію від розвалу. Де були наші церкви й проповідники, коли захитався наш моральний світ? Одне треба ствердити: ми мали і чесних, і добрих священослужителів, але в цілому наші церкви не усвідомили і не підняли завдання, що перед них поставила історія. Ми шукали совісти народу в відважних церковних проповідників. Але ми бачили іноді навіть недостойне співжиття й мирення з владою розміняних революціонерів, або бачили ми чесне й праведне нерозуміння ситуації. Проповіді були гарні й добрі для спокійного часу в спокійному суспільстві. Але в тих проповідях не чули ми отвертих слів до тих, що вели людей і відповідали за них. Куца автономія таборів була нам дана, щоб ми могли переконатися і переконати нарід, як нам добре, коли бодай трохи ми самі собою правимо. Це було велике

моральне завдання, дане провідній верстві таборів. На жаль, вона його не сповнила. Але в совісті народу: в проповідях по церквах, не чули ми розуміння того і не чули ми заклику до правди й справедливості в нашому житті. Теми проповідей по давньому часто кружляли довкола блудниць і блудників, і довкола сучасних митарів — т. зв. паскарів. Не беремося бути оборонцями ні одних, ні других, але знаємо, що кожна війна приводить із собою сеобідніші взаємини статей, вставляючи родини й людей в незвичайні умовини. І кожна війна веде за собою чорний ринок... Священик мусів протиставитися обом явищам, але робити їх головною темою, це було втечею від найбільшого зла, від фарисеїв при владі. Проповідам бракувало хоч трішки патосу Івана Хрестителя, що не безборонним блудницям і митарям, але Іродові мав відвагу сказати правду ввічі.

Божі історії дані нам на те, щоб ми ними просвітлювали наші темні й поплутані дороги. Уявім собі, що Христос пройшов би по наших таборах. Можна припускати, що Він ще раз повторив би свої пречисті слова: хто з вас без гріха, хай каменем кине на неї. І можна припускати, що Він ще раз зайшов би в кімнату простодушного митаря-паскаря. Але як колись, так і тепер Він правдоподібно оминав би дома фарисеїв, що тиснулися до про-

відних місць, заявляючи, що тільки вони правовірні й їм належиться влада.

А в нових землях поселення, передовсім у тих державах, у яких українське суспільство надає тон нашим громадам інших країв? Тут, як сказано вище, проблема протилежна. В тимчасових умовинах таборів із їх владними: революційною мораллю й ідеалами, треба було пробуджувати самопевність приголомшеної порядної людини. Треба було на її чолі протиставитися імморалістичним, „революційним” вихваткам. Наші церкви не виконали цього завдання. Вони трималися засади: моя хата з-краю, засади нейтральности, яка в умовах диктатури означає брак цивільної відваги. Тут, передовсім в ЗДА, ситуація обернена. Самопевна порядна людина, вдоволена своїм достатком, потягнула за собою голих прищельців-революціонерів, і накидає їм свій ідеал та спосіб життя. Тепер завдання церков стояти на сторожі духа і протиставитися матеріалізові чисто улаштувальних мрій давньої й новонародженої з „революціонера” порядної людини. Церкви повинні саме тепер пригадувати українському суспільству слова свого божеського основника про суєтність світських скарбів у порівнянні з скарбами духа. Але — щоб вернутися до раз уже вжитого образу —, але коли б Христос сьогодні з'явився серед нас, і стривожений приниженням духа й пого-

нею за матеріальними благами, зайшов у наші церкви, і коли б там побачив і багате устаткування, і провірив банкові конта, і серцевідець проглянув мрії й заміри, — чи не пригадав би Він священослужителям і вірним святі слова: — І що вам із того, що посядете скарби цього світу, коли загубите душу.

Трудніший доступ до тих скарбів світу для нецерковних духовників, для української інтелігенції. Вона вбога, але — що гірше — серед зматеріялізованого світу, де цінність людини міряють височиною доходу, та інтелігенція починає тратити гордість носія інших, духових скарбів. Вона тратить відвагу протиставити свою правду й свою красу — владному „сліпців поколінню”. Тенденція пристосування, неутраляности, втечі від пекучих і дразливих проблем життя така поширена! Чи знайдемо в нашій літературі спробу зобразити бісів, що вирвалися з темряви душі та тримали українське життя в своїх тенетах? Чи знайдемо спробу зобразити й усвідомити порожнечу духа й життя? Поезія впирається формальною досконалістю. Наша проза ще досі під тиском страшних споминів недавніх переживань, і вона кидає нам ті спомини як скривавлений сирий, непереображений матеріал. А відважних откровеній нашої сучасної душі далі тужно чекаємо на обріях духа.

Про світ науки ми говорили. І там, і тут,

в мистецтві і в науці, мудрістю буває, часто буває, стояти осторонь життя і заспокоюватися своїм шляхетним ремеслом. Стояти здалеку місць зударів, бути неутральним -- вважається навіть атестатом вищости. Бути неутральним серед боїв духа й політики! Колись у давніх Атенах протиставили приватника — людині, що живе болями суспільства, протиставили приватника — цілій людині, оспіваній Франком, людині, що любить, терпить, в якій кров живо кипить, для якої надія ще лік, яку бій ще манить, людське горе смутить, а добро веселить... Та людина, що живе широким життям повної душі, це суспільна людина, це політікос. Її протиставленням була людина-приватник, замкнута в своїм світі. Та друга людина мала тоді невинну назву, без прикрішого посмаку. Вона називалася ідіотес. Дві з половиною тисячі років між тими часами і нами. І що зробив час із значенням того колись звичайного слова, яке означало неутральну людину серед боїв, що хвилювали духа й суспільство; людину, що втікала від життя й його неспокою. Історія слова „ідіотес” це присуд сторіч усім неутральникам, байдуже чи це вчені, мистці, чи звичайні люди.

Такий стан у сферах духа. Не дивуймося, що так виглядає і в сфері політики. Брак цивільної відваги мати свою думку й говорити її отверто; стояти при своєму переконанні і то-

ді, коли це неvigідне й непопулярне; брак відваги супроти юрби й демагогів, що орудують нею. Тому мало яскравих думок, і тому брак індивідуальностей. Немає патосу ідеї й віри в її слухність і розумність. Тому немає охоти переконувати й чесно збирати душі навколо тих ідеї. Є зате намагання або криком накинати їх, або тихцем перешахрувати, укладати рішення так, щоб завтра можна їх відректися. Тому політичний провідник, що чесно й розумно збирає людей в ім'я ідеї — таке рідке явище в нашому житті. Тому не лицар ідеї, але часто, так дуже часто, лис і хитрий Панько стають нашими політичними образами.

Ось „долі нашої сумний узор”. Коли ми бачили порожнечу духа на руїнах світогляду, ми кликали не гасити туги, але тримати душі отвертими для неї, незасклепленими мілкою систістю. Коли ж тепер проглянули ми моральну кризу нашого світу, мусимо кликати до пробудження моральної зваги людини. Мусимо ідеалові блаженного мужа, що не йде на совіт нечестивих; мужа, що з застрашаючою скорістю розростається серед нас, протиставити ідеал людини, проречисто накреслений дійсно великою українською людиною з великою моральною відвагою, Іваном Франком: —

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,

Що безтурботно в соньмищах лукавих
Заціплії сумління їх термосить.
Блаженний муж, що в хвилях занепаду,
Коли заглухне й найчуткіша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду
І правду й щирість відкрива як новість.
Блаженний муж, що серед гвалту й гуку
Стоїть як дуб посеред бур і грому,
На згоду з підлістю не простягає руку,
Волисть зламатися, ніж поклонитись злому.
Блаженний муж, кого за те лають,
Кленуть і гонять і поб'ють камінням;;
Вони ж самі його триумф підготовляють,
Самі своїм осудяться сумлінням.
Блаженні всі, котрі не знали годі,
Коли про правду й справедливість ходить;
Хоч пам'ять їх загине у народі,
То кров їх кров людства ублагородить.

III

ЗАБЛУКАНА ТВОРЧІСТЬ

ЕРОС НА СЛУЖБІ

Ходимо сумними дорогами, хоча так хотілося б розмаїти їх добрими новинами й усміхом. Але ви знаєте: — поети оспівують мудрість бджоли, що літаючи над розквітлим лугом збирає тільки пахучий мед із квіток, які мають також отруту в собі. Коли б ми спробували йти за тією бджоляною мудрістю, і так політати над луками української душі, ми зібрали б багато солодких — ах, так часто — тільки оман! — Та є ще інша мудрість, так само глибоко заякорена в житті. Це мудрість кожного живого організму, що знайшовши в собі отруту, зосереджує всі зусилля на ній, починає невмолимому боротьбу з нею, поки не розтопить її в собі, або не викине її з себе. Тож ідучи за тією мудрістю життя, ми далі уважно будемо приглядатися стражданням нашої сучасної душі, недолі загубленої української людини.

Глибоке почування має якусь об'єднуючу силу. Іноді слухаємо оповідань сивоголових

пластунів. Як світяться їх слова й їх очі під час споминів про молодечі мандрівки; про те, як вони колись, сповняючи пластову заповідь: „пізнавай свій рідний край”, ходили верхами Карпат, плавали Дністровими ярами, отаборювалися по болотах Полісся. Ось спільнота радості, пережитої колись разом. Пластуни часто називають себе однією родиною. Це виняткова у нас родина радості. Бо звичайно наші спільноти це спільноти разом пережитого смутку й горя. Смуток тихіший і відлюдний, але в'яже сильніше. Нераз нарікаємо на те, що наш світ поділився на замкнуті гетто. Подивіться ближче: — це здебільшого родини спільного болю. І звідси їх сила, і тому так трудно їх перебороти. Ось кілька прикладів. Поза всіми розходженнями, навіть гострими суперечками, — нова еміграція со сходу тримається як окрема категорія. Тих наших людей в'яже спільна неволя, в якій провели вони двадцять років між двома війнами. — На наших очах тужавіє нова військова родина бувших дивізійників. Треба увійти в їх душевний світ. Ми бачили: — вони йшли до української дивізії „Галичина” 1943 року не з якими особливими надіями, і не в радісному пориві, як сорок років тому виходили „на кривавий тан” їх попередники: — Українські Січові Стрільці. Було щось із усвідомленої ко-
нечности, щось із самого початку — понуре

й трагічне. Це була гра на одну малу тоді правдоподібність: — одночасного розвалу двох велетнів воюючих на українській землі. І не зазнали ті дивізійники хвилин захоплення, що їх мали Січові Стрільці в Маківці, Лисоні, Вовчухах, Мотовилівці. А потім те саме суспільство, що їх породило, зразу бокувало від них. Є на дні тієї нової формації відчуття образи, незаслуженої і тим більше болісної. — Так оце глибокі, разом пережиті зворушення звичайно є початком наших поділів, і тільки новими глибокими переживаннями й пізнаннями можна їх перебороти. Вивести на верх ті таємні, неусвідомлені часто урази — це метода лікування.

Ходимо сумними стежками, і в наших пізнаннях стаємо також своєрідною спільнотою болю. Але той біль не є болем однієї якоїсь частини українства. Навпаки, це горе й біль української душі. В його пізнанні й просвітленні надія й дорога до поборення теперішніх поділів. Із глибин страждання, спільного для всіх провінцій, віровизнань і політичних партій, із болю української душі і з просвітлення того болю пізнанням — може зродитися нова громада духа, справді глибока, і справді соборна. Чи не є це достойна ціль сердечної туги й мисленних мандрівок?

Ми приглядалися двом з'явам душі: — її логосові-світоглядіві, та її упорядкованому уладові життя, її етосові. Але ж і логос-світогляд і етос-життєвий улад — це стужавілі поверхні, під котрими кипить, переливається розпалена лява життя: — почування, настрої, пориви, гони, — сфера, з якої виростають і світогляд, і етос. Це той творчий хаос, „п'ятьми творчої хитон", з якої народжується космос упорядкованих мислей і дій. Тож коли порядок мислей і порядок дій, та верхня блискуча копула життя, розхитані, але там у глибинах продовжується творче кипіння, — тоді все це тільки знак, що валиться зовнішній улад, так як валиться старий режим, коли в суспільстві дозрівають нові, придавлені досі сили. Тому мусимо заглянути в ті глибини. Логос і етос це дорогоцінна світюча поверхня життя. Зіходимо тепер до праджерел, до глибших вод. Там коріння того всього, про що вже не раз ми згадували. Там зачатки краси й погані, добра й зла, шляхетности й простацтва. Може сучасна розхитаність світогляду й порядку життя — це тільки тимчасовий нелад душі, нелад її невичерпаного багатства? Тоді заблуканість людини це розладдя, а не убогість? — Так здогад світить надією. Чи вона, чи та надія, оправдана? — Тож пригляньмося до джерел того багатства, до сфери, де панує великий демон туги й кохання: — Ерос, тво-

рець душевних скарбів. Сходимо до царства, якого брами зачинені для розуму, для його ясних і виразних мислей, але якого „невидні двері відчинить звук мов ключ, мов ключ чуття несхибний”. Сходимо до таємних долин душі, де ще немає ясних форм, „не птах, не квіт, це грає зміст, це грають первні речей і дій, музика суті, дно незглибне” (Слова Б. І. Антонича). Це царство Ероса, царство, що в ньому лямпадою не ясні мислі, але релігійні здогади та формотворчі починання мистецтва. Це вихідна точка культури.

Справою духової культури є встановити порядок у первіснім душевнім хаосі, надати ясні форми природному станові душ, або кажемо: — ціллю духової культури є зорганізувати духовість. — Подібно розуміємо слово „культура” і в інших ділянках. Культура поля, культура лісу, саду — все це надання розумного ладу природному буянню різноманітних рослинних родів. Ось агроном: — він перемагає чарівну іноді, хаотичну, розгуляну суміш різних родів трав і квіток. Він прокладає рівні, раціональні дороги, а на нивах викоплює та нищить усе недоцільне, непотрібне, нераціональне, залишаючи тільки бажані роди збіжжя. — Ось лісовик: — він також прорізує в лісі рівні дороги, означає їх знаками чи написами, розчищує ліс від непотрібної рістні, робить його прозорим, і підсилює ріст

тільки вибраних родів дерев. — Або садівник: — він підрізує кожну непотрібну гілку, викорчовує некорисні роди, плекає тільки добірні овочеві сорти.

Подібне роблять ділянки духової культури з вільним степом душі. Їх перше починання: — вони означають окремі пливкі і мутні душевні змісти виразнішими знаками-символами. Вони виймають ті змісти з течії і притримують їх у посуді образу або поняття. На прикладах усе це буде ясніше.

Релігійна туга шукає близини Бога. В тій неокресленій тузі людини, що прагне вийти поза себе, поза своє дочасне існування, корені релігійности. Кінець тієї мандрівки і спокій вона називає Богом. Релігійна притча передає ту тугу образом. Релігійне вчення, релігійні догми схоплюють ту тугу, — тугу доторкнути вічності — в ясні форми. Людина знаходить спокій, скеровуючи свої зори до Бога Отця, Створителя неба й землі, видимих усіх і невидимих... Жива релігійна душа сповнена свідомістю того, що пізнати Бога неможливо. Тому вона й шукає найбільше неокреслених, неуявних символів: — всевідучости, всюдиприсутности і тп. У містиків ця свідомість найсильніша, тому їх символи найменше означені: — Бог це найтемніша з темних ночей, або це сліпуче світло... Всі ті символи, аналогії мають одне завдання: — не пі-

знати, але бодай означити напрям невтишного пориву душі.

Символом почувань, символом емоційальної сфери душі, яка є саме тепер предметом наших міркувань, є мистецький образ у ширшому того слова значенні, отже не тільки образ малярський, але й поетичний образ, музичний акорд, мелодія. Та перейдім знову до прикладів. Поет описує життєве розпуття:

І Саломея! ще дитя (дитя!),
А п'є страшне, отруєне пиття
І тільки меч та помсту накликає.
Душе моя! Тікай на корабель!
Пливи туди, де серед білих скель,
Струнка, мов промінь, чиста Навсікая.

Ясно, що образи Саломеї і Навсікаї мають тільки символічне значення. Миколі Зерову не важна історична правда про дочок юдейського й феацького царів. Він вичаровує їх, як символи двох життєвих форм: матеріалістичного розкошелюбства, окуплюваного кров'ю, — і поранково невинного життя серед природи. Оце „тікай на корабель” — це той самий емоційальний стан, що піддавав іншому поетові бажання в тиші „за поплавцем життя несплямленим донести”.

Або настрої осіннього дня з холодною прозорістю й тужливими споминами, перепосни-ми резигнацією:

Проса покошено. Спустило тихе поле.
Холодні дні з високою блакиттю.
Не повернуть минулого ніколи:
Воно пройшло, і вже здається миттю.
А скільки мрій було зеленою весною!
Як пінилися вони мов золоті потоки!
Вони спливли, і я один з тобою,
Високе небо — синє і високе.

Не повернуть минулого ніколи... А що ж зробив поет? Те, що — здавалося — пройшло безповоротно, він утвердив своїми словами, і з того часу воно не є тільки миттю, але навпаки, тривалою дійсністю. Читаючи вірш, ми наново переживаємо і ту осінь і її високу блакить, що піддала Максимові Рильському настрій і образи.

Те саме робить кожне мистецтво. Ось трагічна боротьба тваринних мотивів і духа в „Кентавриці” Огюста Родена. Не було на світі кентаврів, але була й продовжується боротьба тварини й Божої подоби в людині. Болюче, на-двоє —вперед і назад — рване, прекрасне тіло кентавриці — це наглядний символ того внутрішнього роздвоєння душі й її страждання. — „Пекельні ворота” —того ж автора. Світ розгулу та пристрастей, а над ним зосереджений, у натузі збагнути глузд шалу життя — похилений мислитель.

У музиці та сама ціль і те саме посягання. Музика найбільше надається для вислову не-

окреслених і несхопних настроїв. Її коріння глибоко, де ще не зав'язалися навіть виразніші почування, а не то думки. Слухаємо інвенцій чи фуг Йогана Себастьяна Баха. В них досі живе далекий і померклий світ. Твердо, як відділ війська, виступає в похід основний мотив в якомусь інструменті оркестри, чи в одній руці фортепіано. Мотив розгортається, а вже йому назустріч ступає другий відділ: — той же мотив, твердий і мужній, в іншому інструменті, чи другій руці піаніста. Ідуть одне на одного, дві колони в наступі. Зблизилися: — зудар! Змішуються, деформуються, зливаючися то рознімаючися. Дві армії — (може католицька Ліга й протестантська Унія?!) — зчепилися в кривавій розправі. Кипить, клекоче бій. Кожне військо завсіди ще зберігає свою опановану окремішність, свою контрапунктичну незалежність руху. Поволі розмостуються лави з боєвих обіймів. Вже виразніше відокремлюються частини, щоб знову ясним і прозорим кроком, часто без усяких м'яких сповільнень, утомлених *allargando*, розійтися із — до сьогодні невирішеного — бою. — Мужній світ нерозслабленої віри: — „Бог моя кріпость” — живе досі в могутніх композиціях майстра барокко. А його євангельські „Пасії”-Страждання! Особи, що виступають на тлі хору, це не смиренні агняці, — це лицарі воюючої правди. Це музика, що

її плястичною ілюстрацією можуть бути кремезні тіла мучеників у творах бароккових малярів: Рубенса і Ван-Дайка.

Який інакший світ, померлий і все ж живий, іскриться в менуетах і в рондо Моцарта. Ясні сальони рококо кінця 18-го сторіччя, блискучі паркети, пишні дами в кринолінах і їх кавалери в шовкових панчішках, коронкових рукавцях і ковнірчиках, як на великих образах Ватто. І дотепними лестоцями оздобних пасажів і трілерів пеститься розніжена душа того часу.

Піднімим завісу ще одного світу: — вальс Шопена. Суміж журливих запитань і тремтючих непевностей, то похилена голова на згоду, то повний обіцянок блиск очей. Тиха розмова, а ритм розбавленого вальса, що іноді проривається крізь ту розмову — це тільки куліси для душевної драми. Світ романтизму, притемнений і таємничий. Два голоси шукають себе нерівними ходами, часом дозріває рішення в твердішому, мажорному мотиві. Зближення і віддалювання, взаємне шукання... „Блукають тіні і молять тіні: — прийди, прийди!” — Аж нарешті вільно й широко обіймають світ насичені мелодією пасажі, і найніжнішими запевненнями співають свої пісні оба голоси! Монологи вливаються в узгіднений дует, як доторк щастя, як сповнення, щоб заламатися жалем і зрезигновано похи-

лою головою на згоду. — Не кажіть, що Шопенових вальсів не танцюють... Це ж танець душі з мрією. Це пісня туги, коротких передчувань і тільки привидів здійснення, і пісня розхилених і болюче незаспокоєних рамен. Геніяльний музикант підклав ноти під вічний танець, утверджуючи для нас таємну мелодію душевних глибин.

Вільними метеликами порхають настрої й почування. Як учений ентомолог, дослідник комах, так мистець схоплює ті розвійні душевні стани й утверджує їх, неначе шпилькою, — тоном, словом, барвою. Мистецький твір — це габльотка, великий збір таких утверджених образом зворушень, що чекають на своє воскресення, на нове переживання в душі слухача, читача, глядача. Колись неопановані, тепер вони в нашої владі. Так кожен мистець це мандрівник, що відкриває нові світи для себе і для нас. Мистець це володар у відкритих щойно, темних і невіданих країнах душі.

„На плесо дня, закінчено, яскраво,
Відбивши те, що проминає в нас,
Мов рій хмарин, що мчить крізь блакитняву
І губиться під подивом нараз, —
Те, що лише влютоване в оправу
Суворих строф, перемагає час
Прозорістю холодного спокою,
Підводячись над змінністю землею.”

(С. Гординський: „Сновидів”).

По суті те саме твориться в верстатах науки, тільки в зовсім іншій сфері. Мистецтво давало вираз почувальним переживанням, як радість, смуток, туга, кохання, розлука і тп. Наука скеровує свою увагу на змислові, відчувальні, дані про зовнішній світ. Вихідною точкою науки є те, що бачимо, чуємо, чого доторкаємося. Знаряддям мистецтва був образ (музичний, словесний, пластичний); з н а р я д д я м н а у к и є п о н я т т я. Знову спробуємо приблизити це до розуміння при допомозі конкретного прикладу. Ходимо в світлі сонця й електричних ламп. Наука описує і одне і друге тими самими рівняннями Максвелла. А тепер порівняймо цю роботу з тим, що діється в мистецтві. Поетка ходила в тіні смутку і те переживання описала образом: — Не дивись, не дивись на березу плакучу... Після цього техніка (письмо, друк) передала нам ті слова, і читаючи їх, ми серцем повторяємо смуток, що дав побуд Лесі Українці до створення того вірша. Коло замикається. — Але так і в попередньому науковому прикладі. На основі згадуваних уже Максвелевих математичних формул, електротехніка будує споруди, приладдя. І ми тепер потиснувши гудзик електричного проводу, втішаємося світлом і теплом у кімнатах. Зразу було змислове відчуження світла. Потім учений скопив його математичною формулою, технік збудував від-

повідні споруди, а ми повторяємо при їх допомозі те змислове відчуття світла, що його досліджував учений. Там, у мистецтві було: — почуття смутку, потім образ плакучої берези в уяві поетки, той образ зафіксований технікою, і знову відтворений смуток у читача. Тут, у науці, було світло, потім його наукова аналіза, що стала підставою техніки, і знову світло. Коло так само замкнуте! — І як там у мистецтві, так і тут у науці: — йдеться про опанування, про поширення влади людини. Тільки що наука й техніка здобувають владу над зовнішнім світом, тоді як мистецтво здобуває владу над унутрішнім світом почуттів. Культура — це опанування духа й світу!*

Отже означивши і так закріпивши відповідними знаками різні душевні змісти, окремі ділянки духової культури (релігія, мистецтво, наука) зв'язують свої образи й поняття в більші цілості: — в релігійні та філософічні системи, мистецькі й наукові твори. В них переживання, утверджені образом або поняттям, дістають уже якесь окреслене місце серед інших переживань і подій, або дістають якусь оцінку. Так постають упорядковані світи, ідеальні людські типи, ясно зарисовані форми

---

*) Ці проблеми докладніше розроблені в книжці автора п. з. „Філософія” Львів 1934. ст. 80-108.

життя, як зразки національних характерів або як віддзеркалення якоїсь епохи. Неоформлені душі в зустрічі з такими творами, переживають їх, переймають або відкидають їхній порядок мислей і почувань, приймають і наслідують, або відкидають ті типи, ті форми, ті зразки. Такі молоді чи неоформлені душі формуються під впливом зразків, перетворюються на образ і подобу зразків, кристалізованих у духовій культурі. Після цього парадоксальна на перший погляд думка Оск. Вайлда стає зовсім правдоподібною: — не мистецтво наслідує природу, але навпаки природа наслідує мистецтво! Коли йдеться про людський світ, то є багато слухності в цій думці!

Для свідомости народу завжди велике значення має жива релігійність і заспокоєння, що вона дає. Але для сучасних інтелектуальних і так само політично активних шарів, отже для свідомости провідної меншости, особливо важні світогляд і мистецтво. Перший встановляє порядок ідей, порядок мислей. Друга, мистецька ділянка, організує почування людини. Крізь призму світогляду людина розуміє світ і події в ньому, себто світогляд піддає людині поставу супроти різних явищ і піддає розумову оцінку тих явищ. Мистецтво, головню ж найближче до світогляду — красне письменство, піддає людині свою

почувальну оцінку світу та його явищ. Знову ілюстрація живим прикладом: -- До недавна найвищою цінністю вважалася у нас свобода, без точнішого означення її змісту. „Воля єдиний хай буде наказ” — читаємо у поета 1917-1919-их років. В ім'я свободи боролися революціонери, політики. Свобода була мірою цінности людей і подій. Наша історіографія готова була іноді признавати цінність усім, навіть анархійним і асоціальним, відрухам, що валили всякі обмеження особистої чи групової свободи. Сьогодні цінністю вважаємо упорядковану свободу, державним законом забезпечену свободу. Той закон і порядок обмежують у дечому людину, але за те забезпечують її від посягань інших людей унутрі суспільства, і забезпечують націю-суспільство від посягань інших націй-держав. Разом із такою зміною міняється і образ історії. Ми схильні критично дивитися на деякі — хай і свободолюбні — рухи, що ослабляли державний осередок влади, — за те ми навчилися розуміти значення й велич державних мужів, як Богдана Хмельницького й Івана Мазепи. — Одночасно така переоцінка йшла і в мистецтві. Наші популярні історичні повісті й оповідання типу Кащенкових ще були під впливом тієї необмеженої свободолюбности. В повісті „Під Корсунем” відбувається нарада під проводом Хмельницького. Кривоносові

щось не подобалося. Він вибухає: — Не верзи Зіньку дурниць... Для Кащенко й його доби така „свобода” у відношенні до гетьмана могла бути доказом демократичности. Нас уже вона вражає і своєю неісторичністю, коли мати на увазі авторитет і темперамент Богдана, — і вражає розперезаністю, недостойною високого збору. Але ж на Кащенкові виховувалося ціле покоління, яке видало не тільки героїв, але й те численне отамання, що вважало допускальною річчю не тільки словом, але й ділом бунтувати проти своєї держави.

Таких прикладів можемо знаходити багато. Ще на початку нашого сторіччя чутливість, ніжність уважалися особливими цінностями шляхетної душі. Звідси перечуленість, слізливість, м'якість, звеличувані словом і піснею. Перша світова війна зробила перелім. Сильна людина, що готова, не оглядаючися на кров і сльози, йти твердо до мети, — стала улюбленим образом для серця і для мистецтва. Звідси колись стільки театральних сліз і омлівань у поезії й у житті; і звідси потім стільки непотрібної жорстокости, в догоду новому вченню, також у поезії, і також у житті.

Так духа сучасного українця формували ті дві сили: — світогляд і мистецтво. Вони пов'язані з собою, вони співпрацюють. Бо в живій душі — мислі й почування не існують

роз'єднано одне від одного неначе в окремих кімнатах. Вони в живій тяглоті виступають разом: — жива думка у почувальному тоні, неначе промінь сонця в мутній, імлистій об-слоні; з другого боку почування з твердішим ядром, де народжується думка. Світогляд і мистецтво відповідають тим окремим, а все ж нерозривним виявам душі: — світогляд це ж породження мислі, тоді як мистецтво корі-ниться в почуванні. Тому вони доповняють себе взаємно, впливають одне на одне.

Однак вони не повинні губити своїх різниць, своїх основних прикмет. Це була б утрата ха-рактеру, означености, і це був би поворот до незрізничкованого, мутного душевного хаосу, — це було б зречення культури й поворот до первісної природи. Які ж основні прикмети, які різниці тих двох ділянок? Поняття сві-тогляду повинні бути ясні й виразні, не ба-ламутні, не велезначні. Так само висновки світогляду. Тому кажемо, що світогляд зма-гає до наукової певности. І хоча для нього недосяжна певність і загальна важність чи-сто наукових теорій, то все ж він, світогляд, не може позбутися патосу правди, туги до на-укового утвердження. — Інакше мистецтво. Воно не шукає ясности й однозначности. Нав-паки, воно любить недоговореностями, пів-тонами, нюансами, — як того хоче Поль Вер-лен —, а не виразними кольорами. Воно пра-

гне безпосередности, близини життя. Мистецький твір хоче, щоб ми його переживали, а не приймали розумом. Він накидає переживання, а не переконує, як то робив світогляд.

Таким чином тенденції світогляду й мистецтва йдуть у протилежних напрямках. Але їх можна звести до однієї: — і світогляд і мистецтво живуть патосом правди, тільки шукають її в інших напрямках. Правда світогляду в його ясності, прозорості. Думки світогляду порівнюємо з дійсністю, і так перевіряємо його правдивість. Від визнавця світогляду вимагаємо, щоб його діла були згідні з заходами світогляду. Знову інакше в мистецтві й його правді. Тут не питаємо, чи образи поета відповідають дійсності. Ні чугайстира, ні нявок, що ними заселені гуцульські гори в Коцюбинського, в дійсності не зустрічаємо. Але „Тіні забутих предків” глибоко зворушують нас, і це єдиний і вистачальний доказ їх мистецької правди. Світогляд, що явно суперечить дійсності, що ним не керуємося в житті — фальшивий. Мистецький твір, що не зворушує, що не накидає нам настрою, переживань — мертвий.

Світогляд і мистецтво — два крила Ероса сучасної людини. Щоб могли літати, Ерос мусить простерти свої крила в два протилежні боки: — одне крило на-право, крило ясности й виразности мислей, і друге на-ліво, крило

живого почування. Тільки так простерті крила тримають духа в лету.

Аж тут доходимо до одного з головних джерел нашої духової кризи, нашої загублености. Уявімо собі птаха з крилами переплутаними, повернутими одне до одного, а не в наprotивних напрямках. Це кінець лету, це упадок. А так сталося в нашій духовості. В ній переплутано тенденції основних її ділянок: світогляду й мистецтва. Світоглядіві зусилля, наші мислі, — зреклися ясности й виразности, логіки, дисципліни розуму. Вони запрагнули діяти емоціонально, зворушувати. Так світогляд котився де-далі вниз, і докотився до агітки... А красне письменство навпаки: воно зрікалося безпосередньої близини життя, його сердечної правди, і ставало або віршованою ідеологією, або прозовою ілюстрацією ідеології. Обі ділянки вчинили своєрідну „метабазіс ейс алльо ґенос”, обі перейшли в чужий рід, і через те повернулися від культурного до первісного стану, до хаосу, до мішанини первнів, коли все було всім... Обі ділянки відбігли від своїх засадничих функцій, і так утратили, після коротких і поверховних успіхів, пошану глибших умів, і вкінці згубили своє значення в суспільстві.*

---

*) Порівн. цього ж автора „Назад до культури” — „Наші Дні”, Львів, червень 1943.

Спутаний Ерос, Ерос на службі — це сумний знак нашої загублености. Але сіра, — каже Мефісто в Гетовому „Фавсті” — сіра кожна теорія. Зате зелене золоте дерево життя! Перейдімо від теоретичних роздумів — до життя, що їх ілюструє. Зразу мусимо зробити попередження. Духове життя Східньої України в 20-их і 30-их роках не надається для такої ілюстрації. Там офіційний світогляд — марксизм — не зрікався патосу ясности й виразности мислі. Він розрізняв агітку від логічної дисципліни. Він тільки завмер у догматизмі, але не розплився в каламутності мислення. І так по другому боці: — український творчий Ерос не піддався добровільно диктові світогляду, не зрікся близини й правди життя. Саме найбільш репрезентативні появи в українській літературі, в театрі — повні смертельно небезпечних ухилів. Сам Тичина може бути прикладом: — ставши комуністичним, „*poëta laureatus*”, він перестав бути справжнім поетом! Боротьба Ероса за свободу позначається на найкращих творах, як „Смерть” Антоненка-Давидовича, як у постаті Аглаї Хвильового, в драматургії Курбаса-Куліша. 30-ті роки це цвинтарище, але накинута чужою силою, а не прийняте добровільно. — Для ілюстрації наших теоретичних роздумів мусимо брати літературні появи Західньої України й еміграції, де в цьому відношенні

зовнішнього примусу не було. Тут Ерос сам по своїй волі прийняв кайдани і навіть гордо походжав у них по наших духових майданах.

Коли мислитель тратить патос правди, себто ясности й виразности, логіки, — задля блиску й дешевого успіху, то це вже криза людини. Коли твір такого мислителя хоче перебалакати, переглузувати, перекричати інших, а не переконати — то це криза людини. Так само кризою людини мусимо вважати стан, коли письменник впрягається в догматичну квадригу і під свист ідеологічного батога брикає, поки не задихнеться в збудєних уже образах, у витертих від частого вжитку фразах.

Інакше виглядає, коли в осередку духового життя стоїть велика людина. Ми мали її на переломі сторіч в особі і мислителя, і письменника — Івана Франка. Мистець-письменник мав у нього відвагу життєвої правди, навіть усупереч власній ідеології. Бо ідеологія каменяра і вічного революціонера, що нею живе молодий Франко, Франко 19-го сторіччя, не зовсім співзвучна з переживаннями героя „Зів'ялого Листя”. Франко повторяє за Вертером: Будь мужчиною і не йди моїм слідом, — і це повторення може і єсть відгук тієї незгоди між каменярем, що зрікається себе, свого щастя, і між трагічним героєм любовної лірики, що поза своїм щастям нічого не

бачить у світі, і не знаходячи його, губить себе. В кожному випадку ідеологія не скаламутила тут широти поета, і його поезія не стала принциповою деклямацією.

Мислитель у Франка бореться знову ж за ясність, передовсім ясність у собі. Під впливом життя і його досвіду, під впливом роздуму над ними, міняються погляди. В душі мислителя нарастає новий ідеал і він не приглушується попередньою задубілою, панівною в той час формою. Той новий ідеал знаходить вираз в яскравій постаті провідника народу в його боротьбі проти морального матеріалізму („Слова про обіцяний край, для їх служу — це казка. М'ясо стад їх, і масло і сир — це найвища ласка”...) і проти псевдоідеалістичної демагогії Датанів і Авіронів, що підлещується юрбі. Це шлях Франка-мислителя від вічної революції до ідеї свobodно упорядкованого провідництва, шлях що його за своїм учителем верстає українство досі.

Доба між двома війнами — це доба всевладности моди, духа часу, всевладности міліеу, середовища, і всевладности демагогії, що вмiє лоскотати те середовище і здобувати розголос серед мас або підтримку панівних клік. У такому підсонні духи тратять певність доріг, піддаються і блукають. З-поміж доволі численних талантів виймаємо тільки два для ілюстрації. Ось дві репрезентативні появи на-

шої мистецької прози того часу в Західній Україні та еміграції: — Богдан Лепкий і Улас Самчук. — Лепкий: — талант і працездатність. Він походив із галицької священичої родини. Його молодість припадає на найцікавіший час у розвитку того світу. Це час на переломі сторіч і аж до першої війни. Духова революція щойно розбила тісні обрії патріархальщини. Достатніші парохіяльні дома стають культурними осередками тодішньої Галичини. Там — у побуті, у звичаях тих домів — створюється щось своєрідне, щось із української галицької самобутньої культури. Мійські верстви ще не згубили зв'язку з селом. Майже кожна мійська родина має ще батьків, братів, сестер на селі. Туди їдуть літом на спочинок. У селі є кілька гімназистів, є студенти, іноді з дальших університетів. В гостинних світлицях парохіяльних домів, по садах, у привітній тіні крислатих лип, відбувається обмін ідей, дискутуються модерні в той час твори Ібсена, Ніцше. Там переживаються новини рідної літератури, музики. Там кільчить-ся те, про що часто мріємо, а саме синтеза здорового консерватизму, отвертого на світ широкий, із найновішими духовими течіями.

Богдан Лепкий вийшов із того підсоння і культуру його носив у собі до смерті. Він мав усі дані стати літературним виразником того світу і створити його епос. Та ось на

наших очах продовж 20-их і 30-их років, з різних причин, догоряв той цікавий світ і не знайшов досі достойного вислову. Лепкий під тиском ідеологічної моди звернувся до інших тем і до інших образів. Вкінці укоханий світ Лепкого зайшов, як учорашнє сонце, а його обожатель дав велику трилогію з 17-го, 18-го сторіч, де гетьман Мазепа, як це нераз завважують, зображений, як галицький отець декан... Потрійна шкода! І для пана гетьмана, і для отця декана, і для української літератури!

Ось друга постать: — Улас Самчук. Син волинського достатнього й гордого села. Він прийняв із рідної землі та від свого роду цінні дари: — як та земля — плідючий талант, і щось із того, що називають у мистецтві ласкою великих речей. Із буйних сільських низин підвівся він на найвищі духові щаблі. Його життєва дорога могла правити за символ. Українська провідна верства, передовсім західних земель, виводилася в 19-ому сторіччі з священичих родів, які прийняли в себе й перетопили колишніх боярських нащадків. На переломі сторіч почала вливатися в ту провідну верству нова селянська інтелігенція, зразу вузькими потічками, де-далі щораз ширшою рікою. Де зливаються ріки, там вирує вода й піниться, поки не заспокоїться в одній, уже вирівняній і багатішій течії. Скільки мо-

тивів, і яка їх таємна глибінь! І ми з заго-
стреною увагою стежили за повістю про те,
куди й як бігла та річка з волинського тихо-
го села на верхи життя. Ми чарувалися жи-
вою, по мистецьки переображеною правдою
1-го тому „Волині”. І з тим більшим жалем
ми бачили, як у наступних томах молода річ-
ка губилася серед неплідних пісків ідеоло-
гічних дискусій. — Життя й пісня Уласа
Самчука ще не скінчені, і дороги його твор-
чої свободи отверті для достойних цього пи-
сьменника завершень.

Є щось трагічне в борсанні мистців із па-
нівною ідеологією. Люди з-над Дністра зна-
ють випадки, коли орел або дужий яструб
устромиць кігті в рибу, що занадто важка
й сильна і не дається птиці. Хижак не може
вирвати кігтів з-поміж скорчем стиснутих
остюків риби, але — сам сильний — не пори-
нає, лише тримається над водою. І ось несе їх
течія: — хижого птаха з розпростертими кри-
лами і зранену рибу з кігтями в тілі. Над ни-
ми блакитна височінь, під ними таємнича гли-
бина. Та ні злетіти вгору, ні поринути на дно
тому смертельно спутаному Пегасові! Навіть
поверхня води вже не грає переливом сонця.
Вона мутиться піною від сплеску крил об во-
ду і дикого борсання під водою. Чи не образ
талановитих мистців, що повиснувши між сві-
тоглядом-ідеологією і мистецьким летом уго-

ру, шукають себе і не знаходять? Вони співають похвалу вільній творчості. Так хотілося б, щоб до тих хвилин їх боротьби за свободу не приклали колись слів Франка:

І хоч душу манить часом волі приваб,
Але кров моя — раб! Але мізок мій — раб!

Які рани залишила неволя Ероса в поезії?! Знову обмежуємося тільки до кількох характеристик прикладів з-посеред громади справжніх талантів. Ось їх страждання. Читасте твори Євгена Маланюка, найбільшого поета серед емігрантів. І пригадуються слова іншого, чужого поета: — ввійти немов в тюрму — в одну ідею! Маланюк прийняв її, увійшов у неї. Як самовладний яшень із землі, так випив він усі поетичні соки з тієї ідеї. І як яшень залишив навкруги бідну на зелень смугу. Все дав він своєму ростові в одному напрямі, своєму листю, своїм сильним образами, своїй великій, справді великій майстерності, але звузив і обмежив життя навколо... Подібно Ольжич, що зазеленів, але й не розцвівся на ідеологічній ріні... Маланюк ще повен сил між нами, — і за його душу й творчість борються далі ідеологічне минуле й живе сучасне.

А молоді таланти Галичини тих часів! Святослав Гординський, Богдан Ігор Антонич. Вони пручалися, а все ж впрягалися в ідео-

логічні шлії. Перший почав невіривняними, але бравурними „Барвами і лініями”. Потім ріс і розщеплювався одночасно. Після шукань і непевностей, щораз частіше причалював до берегу масово признаних, неначе офіційних бомбастичних вибухів. І тільки неофіційно, у вільні від ідеологічних занять хвилини, він творив справжню, щирю як золото поезію. Тоді він мріяв про „свою коротку неповторність”. Тоді його вірші давали передчуття достиглості передосінніх днів, „де юністю задумані походи причалюють до творчих берегів спокійних дум і владної свободи”. Тоді йому снівся „солодкий плід майстерности й довершень.” — Небезпечне розщеплення і його наслідки небезпечні. Останнім „ідеологічним” віршам брак безпосередности, себто поезії. У справжній поезії, її дотеперішньому верху, у „Сновидові”, відчувається деякий брак ідейно-змістового стрижня. Гординський, поет особливої культури, мовчить. Сподіємося, що він шукає нових образів і нових слів для своїх почувань.

Антонич! Незабутній юнак! Поки він „був хрущем і жив колись на вишнях”, тоді ріс він і росла трава і зеленіли кучеряві вільхи. Тоді треба було нахилитись, нахилитись тільки, щоб почути найтайніші з усіх слова (Весна). Тоді здивовані й очаровані, слухали ми дивних новин про весну, що їхала лемківськи-

ми долинами на сто возах; про ковалів, що перековували місяць на підкови; про Бога що народився на санях в лемківському містечку Дуклі. Ми слухали вітхненних проповідей „до карасів, до коропів і до дельфінів, до всіх братів з солодких і солоних вод” . . . І була не-порочна оригінальність у світовідчуванні тієї дитини-поета. Але та оригінальність не вміщалася в прокрустове ложе панівних ідеологій. Від поета почали вимагати активізму, урбанізму. І оце з жахом бачили ми, як Антонича стискали в золоті перстені моди, і він ліпив вірші на радість рабів ідеологічних шаблонів.

Українська лірика тих часів! Який багатий матеріал для дослідника. Вона славить гін, шал, порив, вольовість, ірраціоналізм, але ледве чи коли в історії нашої лірики творили так раціонально, надумано, збиваючи, мов дощинки, надумане слово до надуманого слова в строфічні скриньки. Безпосередности в них не дуже шукайте. Ви мусите добре подумати, щоб знайти дорогу до тих скриньок на почування, що підчас роботи згубили свій вантаж, а порожнє місце заткали сильними словами, громовими закляттями, обов'язковими, приписаними почуваннями. Колись дивуватимуться люди, що музикальний нарід так довго вдоволявся в своїй поезії тільки музикою бляшаних інструментів. Колись читаючи ті вір-

ші, пригадуватимуть слова Франка із цитованого вже „Semper tiro”:

І хоч часом мов грім гримне слово моє,
То це бляшаний грім, що нікого не вб'є.

Ерос у неволі! І коли той божеський Ерос спутаний, тоді і земний Ерос, життя, його туга й кохання, не мають слів і не мають відваги, але ховаються за фрази. Питали молодого студента, чи не відчуває він жалю за дівчиною, що танцювала з іншим. Він прокинувшись з свого щирого суму, відповів згідно з ідеологією: — Того цвіту — по всьому світу! Не буде тая, буде другая! — Найцікавіше в цій історії те, що саме ті дві пословиці недавно на науку і на зразок молодим людям виписав ідеолог в органі молоді „Смолоскипи” (20-ті роки)! Навіть у найінтимніші глибини душі вдерлася диктатура. Навіть ті найінтимніші кімнати Ероса перемінилися в тюрму! Ерос у неволі!

Переріст влади небезпечний не тільки для підвладного, але й для володаря. Здорове, самостійне мистецтво дає живі з'яви душ, живі постаті, що при їх оформленні та порядкуванні співдіяв і світогляд. Так відбувається перша перевірка світоглядових тез, перша їх оцінка почуттям, серцем, оцінка в емоційальному середовищі, де народжуються будучі діла. В мистецькій галерії, перед очима су-

спільства, проходять різні типи, що або приймають якийсь світогляд і стають його вірними та оборонцями, або відкидають його, як ворожий. Часом уживають світогляду тільки як щита, як димової заслони для прикриття і оправдання різних хотінь і намагань. Коли б впливовий світогляд 30-их років — волюнтаризм у сполучі з імморалізмом — мав поруч себе незалежну літературу, він наочно бачив би різних українських бісів, що прикривалися його кличами. Тоді світогляд мусів би змагати до яснішого й прозорішого схоплення своїх тез, щоб не бути оправданням темних духів, що випущені з душевного підземелля почали бушувати на поверхні нашого життя. Це найплідніша й найцікавіша дискусія світоглядového мислення й мистецької творчости, дискусія не словами, не фразами, але проясненими мислями і завершеними творами.

Але такої творчої дискусії не було. Література, взята на поводи, ставала „прикладним” мистецтвом, себто давала приклади на ідеологічні тези. Або в кращому випадку ставала графікою, що постачала ініціали, заставки та ілюстрації до ідеологічних текстів. Мислитель став актором без критичного дзеркала. Сповідний володар мас, сам попадав у залежність від її величності юрби, що плеще. Він, що його призначенням було оформлю-

вати душу народу, зробився тільки голосним резонатором масових настроїв. Світогляд, покоровши мистецьку творчість, сам попав у неволю.

Із спутаним в'язнем у душі ввійшли ми в другу війну й вийшли в скитальство. Чи сьогодні зняли ми з нього кайдани? Коли де, то саме тут наша відповідь мусить бути обережна й ніжна. Це ж доторкаємося найчутливішого й найболючішого місця. І наша правда хай буде без докору й повна розуміння. — Нові прозові твори, при всіх іноді великих мовно-стилістичних і навіть композиційних досягненнях, ще носять на собі сліди залежності. Українська душа, здобувши нарешті свободу говорити про свої страждання, задивилася на них і покорилося їм, покорилося минулому горю. Душа ще не станула супроти нього вільною. Вона ще не перемагає болю творчістю, але піддає творчість йому. Будьмо ж терпеливі й розуміймо, але правду називаймо правдою. — В прозових творах західньо-українських авторів сліди ідеологічного рабства не затерті. Чужий світ виходить живішим і правдивішим, тоді як українські люди, неначе механізми-„роботи”, сповняють приписи героїзму, подані ідеологією: — живуть і вмирають без протесту, згідно з приписом...

А в поезії: — маємо дальші програмово бадьорі, байдуже чи революційно-націоналістич-

ні, чи революційно-демократичні проклямації, заяви, заклики. І маємо втечу від них, що переміняється у втечу від життя взагалі в досконалість форми й експериментування нею. І одне, і друге тільки доказує, що з-поза ідеологій ще виразно не бачимо світу і людини. І ледве, як несміливі фіялки в холодній провесні, проривається іноді щось нове, і щире, і сучасне.

Спутаний Ерос на службі — це знак нашої загублености в глибинах душі. Найбільший парадокс, бо ж Ерос це саме символ вічного пориву й вільної туги. Описує Платон: — на уродини Афродити, богині краси, гостили боги у неї. Між ними був Порос-багатство. І була, як звичайно при таких нагодах, Пенія-вбогість, що жебрала при дверях. Порос, п'яний від нектару, вийшов у сад і заснув глибоким сном. Тоді Пенія-вбогість подумала, що добре б їй мати сина від багатого батька... І так уродився Ерос. І тому що він почався у день Афродити, він любитель краси, він слідує за нею, супроводить її. І які його батьки, така його доля. Він „завсіди бідний, і далеко йому до того, щоб бути ніжним і гарним, як то багато людей гадає. Він радше швидкий, непомітний, без узуття, без хати, ... та некритий спить під дверми й по вулицях на волі”. Але одночасно він „змагає до знання, дотепний, все своє життя шукає мудрости”.

Це демон вічної туги й пориву, бог ясних мислей і демон кохання. І його, того демона, сковано в наших душах і крила йому спутано. Ми говоримо про волю, мріємо про неї, і боємося за неї, а в душі нашій тюрма! Наш великий скарб унутрі — в'язень! Тож розкувати Ероса — це наш перший визвольний фронт! Фронт долею доручений нам, українським людям у вільному світі. Розкувати Ероса, щоб тоді могли отворитися дороги нашої творчости, і дороги української вільної й щасливої людини!

IV

ТУГА ЗА ЛЮДИНОЮ І ЇЇ ЩАСТЯМ

За нами мандрівки по таємних гаях духа та по топтаних майданах життя. І куди завели нас наші дороги? Коли поглянути назад, неначе золотий копіт із-під коліс, в уяві й пам'яті носяться тільки окремі думки, окремі образи, недавно перебачені й пережиті душею як цілість. Здається: — „порвалася пряжа, згубились кінці”... Але окремі мислі не дають спокою. Чи тож потрібні вони в житті, і так переповненому журбою й болем? Душа знову повертається до питання, що ним почали ми наші прогулянки.

Чи доводилося вам довгими вечорами сидіти коло ліжка смертельно хворої, дорогої людини? Так сидите звичайно у-трійку: недужий, ви і вона, третя: — смерть. Він здогадується. Він кожного дня ясніше відчуває її приближення. Ви ж знаєте напевно, що вона тут рядом із вами, сперта на ліжко, чекає спокійно, терпеливо, невблаганно на свою не-

зрадну здобич. Так сидите в-тріюку: він, ви і вона... смерть. І філософуйте.

Ви навмання шукаєте та знаходите доступ до дороги щастя, що її вказує англосаксонська філософія життя. Людина не почуває себе добре в тюрмі. Тож — (так навчає та філософія) — тож коли хочеш, людино, бути щасливою, мусиш вийти з тюрми своїх власних думок, переживань. Мусиш вийти з гетто своєї душі, з гетто самозакоханости, — чи самобичування в почутті гріховности, — чи вкінці з гетто самоспожаління в постійному відчуванні кривди. Жий, людино, в родині для родини, в суспільстві для суспільства, в світі для світу. Жий в об'єкті; став собі об'єктивні цілі та йди до них. Вийди з тісного суб'єктивного світику!

Отож і ви — при ліжку недужого — інстинктивно, навмання пускаєтеся тією дорогою. Починаєте розмову від подій, що про них пишуть сьогоднішні газети. Потім переходите на політику взагалі. Говорите про культурні справи, про останні мистецькі виставки, театральні новини, літературні появи. Так проходять хвилини, минає пів-години, минає година...

Тоді відчуваєте, як вона, та третя між вами, смерть, знімає вгору свої чорні рукава, обурена тим, що ви не звертаєте на неї уваги. Ви чуєте, як вона наводить щораз густіший,

темний серпанок на ваші слова; вона, що була коло вас, що її всі носимо в собі. Вона, що розпускає своє віття щораз ширше й буйніше в нашій крові, нашому серці й мізку. Вона, що її чорні троянди завітнуть для нас усіх: одному вчасніше, другому пізніше. І ви замовкаєте, але філософуйте далі: — кожне по своєму, кожне в мовчанні. Тільки тоді всевладним змістом ваших мислей є вже вона, та третя між вами: — смерть.

Не можливо людині в кризі, чи суспільству в кризі — надовго відвертатися від себе, і думок про себе. Англосаксонська життєва мудрість була добра для англійської нації в поході на верхи могутності, в 17-ому, 18-ому й 19-ому сторіччях, на дорозі до розбудови найбільшої в історії людства імперії. Кожен крок, кожен осяг підтверджували слухність і правильність життя в об'єкті. Та сама філософія була добра і для американської свідомості, коли то американська, новонароджена нація, утвердивши свою свободу, справді американськими темпами знімалася на верхи провідництва у вільному світі. Чи така філософія вистачатиме для тієї ж англійської нації тепер, коли так ясно зарисовуються небезпечні щілини в імперській будові, — того не знаємо. Але за те знаємо напевно, що — коли людина, суспільство, світ знаходилися віч-на-віч смертельної кризи, тоді лунали ін-

ші, напротивні кличі: — повороту до себе, до своїх власних глибин. — Коли від унутрішнього духового розкладу і від ударів пелопонеської війни валилася перша грецька імперія Атен, тоді саме прозвучало сократівське гасло звороту до душі, до самопізнання. І на цій свіжій підвалині звелися вгору нові імперії духа в філософічних системах Платона, Аристотеля, стоїків, епікурейців, новоплатонівців, що ще продовж тисячі років після злощасної пелопонеської війни давали порядок і заспокоєння грецьким душам. — Коли завалився органічний лад і світ тримався вже тільки механічною силою римських кесарів, тоді осяяла людей божественна проповідь про царство небесне всередині нас. — Духовість нових часів має на порозі Декартовий заклик до утвердження в самопізнанні. — І в наших часах кризи ми є свідками, як відступають на дальший плян проблеми, що досі стояли в осередку світоглядних шукань, отже проблеми астрономії, фізики, біології, а в осередку сучасного мислення з'являються проблеми історії, соціології, етики, коротко проблеми людини. Бо не можливо людині й суспільству в кризі жити тільки зовнішнім світом, жити в об'єкті!

Тож хай і рветься пряжа наших шукань, ми спокійно підніматимемо згублені кінці і в'язатимемо їх у дальші роздуми про су-

часну кризу української душі, якої виразним знаком є саме загублена українська людина.

Неначе коштовні вази, формувалися й ризьбилися в наших душах системи світогляду, морального порядку життя, гієрархії цінностей, і система опанованих і упорядкованих мистецтвом почувань. І ми бачили, як одна по одній розбивалися ті вази, і ми ходимо сьогодні по їх череп'ї, ранючи босі ноги. А наша уява намагається відтворити з фрагментів їх колишню цілість.

На початку нашого сторіччя в осередку мислі й зусилля стояла ідея свободи. Вона була у нас тим, чим у царстві Платонових ідей — добро. Вона була сонцем у системі ідей. І душі й суспільство тужили за участю в тій ідеї. Бути вільним духом стало прагненням освічених людей. Створити суспільство вільних духів, утверджене свободною, самостійною державою, — було далекою метою громадсько-політичних прямувань. Подвигами духа, політичною і вкінці військовою й революційною боротьбою — український вільний дух досяг своєї цілі. Він створив державні рами для свого вільного суспільства і назвав їх Українською Народною Республікою.

Причини могли бути й були різні. Одне певне: — український вільний дух не мав сили, щоб утримати державу. Тоді в осередок

мислення й діяння висунулася ідея сили, сильної людини. Вона не вбила, але затінила ідею свободи. Ми стежили за розгортанням тієї ідеї в двох головних варіантах. Один соціологічний, що шукав сили й сильної людини в оперті то на хліборобську, то на пролетарську клясу. І другий психологічний, що сподівався знайти силу не в розумі, інтелекті, але в ірраціональних верствах душі, головню в її ірраціональній волі.

В 30-ті роки всі чотири розщеплення українського духа підривалися зовнішніми, роз'їдалися внутрішніми причинами. Хліборобська кляса в своїх поміщицких верхах вимерла або була знищена соціальною революцією. Селянство на сході загнане в колгоспи; на заході ожебрачене польською господарською політикою. Речники української сильної людини, спертої на пролетаріят, згинули в ударі з московською сильною людиною. Ірраціональний волюнтаризм топився в мріях і деклямаціях про силу. Подібно й вільний дух у своїх виявах щораз глибше поринав у безпринциповій софістиці розумових іграшок.

Так увійшли ми в другу війну та в скитальство. І досі живемо в тіні сумної спадщини. Навіть суперечки й розколи останніх днів носять на собі виразні знаки духової неплідности. Розсварені групи — коли дивитися на ідеологічні заяви — борються за різні

фрагменти й комбінації тез, відомих із 20-их і 30-их років.

Подібно і в порядку життя, в етосі. На початку сторіччя піраміда цінностей, і з нею піраміда життя, стояли на широкій базі того, що назвали ми, йдучи за прийнятим звичаєм, порядною людиною. Вище тієї бази підводилося склепіння будови: — ідейна людина, суспільний чи політичний провідник. Це була статична сторона суспільства. Її рівноважила динаміка нечисленних, але якостево найцінніших одиниць, що їх, знову йдучи за мовою життя — називали ми героями, революціонерами, талантами, залежно від ділянки, в якій вони діяли, — і рідко коли, і то звичайно тільки в однині, вживали ми слова „геній”, „геніяльний”.

Доба між війнами захитала рівновагу, і в скитальство вийшли ми з пірамідою обернутою горі дном. „Герої”, „революціонери”, навіть „генії” стали масовим явищем, чимсь samozрозумілим, навіть обов’язковим, — тоді як порядна людина, колись горда й самопевна, ховалася в затінках.

З такою ненормальною суспільною структурою вийшли ми в нові землі, де зустріли давно осілу, достатню і самопевну, хай дуже старосвітську, порядну людину. В зударі — та остання виявилася сильнішою за здекла-

сованих революціонерів і героїв. Почалася їх спішна асиміляція. В життєвому матеріалізмі, в самовлаштувальних питаннях, топиться український дух, єдина спільна база нашої спільноти, розпорошеної по всьому світі. А сила, що мала б пригадувати суспільству примат духа над земними скарбами, церква, — сама грузне в справах світської розбудови.

Вкінці шукали ми надії в таємних верствах душі, де з пливкої, розпаленої течії почувань і поривів народжуються мислі й їх порядок: світогляд, і де коріняться життєві оцінки, з яких нарастають етичні норми й ідеали. Але в царстві Еросу знайшли ми, — подібно як і в затвердлій поверхні мислі й моралі, — захитані й переплутані первні. Світоглядова мисль замість роз'яснювати дороги життя, забажала зворушувати, як мистецтво. Але не маючи його засобів, скотилася до крикливих прибільшень агітки. Мистецька творчість, що мала незалежно й свobodно почуванням провіряти з'яви й цілі життя, забажала повчати й вести. Та знову не маючи засобів навчання, не маючи понять, — вона попала в залежність і тільки пробувала переспівувати світоглядіві гасла. Ерос знайшовся в неволі, а навкруги нього не вистрелювали вже живі квіти вітхнення, тільки стелилася бідна рістня жудого поля.

Як мармурові урни версайського саду, що отвирають білі груди до сонця, а по боках носять різьблену історію свого часу: — такі мармурові урни формувалися в наших душевних садах, а мислі й дії різьбили їх одержу. Та бурі затерли риси, і тепер усе змішалося в нерозплутаному танці. Українська душа стоїть „нагая, без прикрас” на роздоріжжі, тривожна, непевна в собі.

Іноді шукаємо потіхи в тому, що і в інших криза. Наводимо для прикладу народи Європи, носії сучасної західньої культури, у яких дух підстреленою птахою б’ється в сумнівах. Але така розрада передчасна й невинуватана. Мусимо пам’ятати, що ті народи — це духово завершені вже, остаточно окреслені індивідуальності. В своїй філософії, літературі, в своєму мистецтві вони мають нетлінні музеї, де можуть перебути час непевности. Які були б ми щасливі, коли б сьогодні, в час негоди, ми могли увійти під високе склепіння нашого „Гамлета” чи нашого „Фавста”; коли б могли шукати доріг духа, заглиблюючися в наших Кантів, Шопенгауерів, Ніцше, Берґсонів. Маємо великих провісників у Шевченкові, Франкові, Лесі Українці, але не завершителів духа. Тож не під склепінням своїх палат, але серед дороги, битий вітрами, стоїть український дух-скиталець без теплої одержі мислі й образу.

А може та дорога безнадійна? Чи не треба зробити рішучий поворот у наших роздумах? Стоїть наша душа на роздоріжжі, томлена тугою за заспокоєнням, за щастям. Але ж — чи щастя можливе тільки в тіні мармурових урн культури? Чи утративши їх, ясність їх окремих рис, ми втратили вже саму можливість щастя? Чи поки є життя, поки той скорб у нас, і поки молода душа ще прагне життя й щастя, — чи можливі вони тільки і виключно в огні того неземного Ероса, що про його плоди: — світогляд, гієрархію цінностей і мистецтво — ми говорили? Є ж ще, як каже Платон, і другий, земний, скажім навіть яскравіше: приземний Ерос, — є ще основні органічні радості здорового, молодого існування. Є радості життя, змислів. Хіба не сказано у великого поета і мислителя, Фрідріха Шіллера, що світ, його механізм, гониться двома силами: голодом і коханням?! Чи потім не з'явилися може найвпливовіші в 20-ому сторіччі філософи, що всю культуру, усі ті дорогоцінні вази, вважали тільки надбудовою тих двох руйнівних сил світу?! Маємо на думці Карла Маркса з його поглядом про те, що економічні обставини це підвалина людського буття й мислення; і Зіґзмунда Фройда з його розумінням духової культури як сублімації, витончення любовної похоті, *libido*. Коли ж пони-

щені наші урни, чи не звернутися нам саме до тих основних елементів щастя людини, і чи не починати звідси будувати нові, відповідніші для нас тепер надбудови?!

Бо коли ми чесно і без фарисейства самі говоримо з собою, мусимо признатися: — ми ніколи не зрікаємося того щастя змислів; ми шукаємо його, навмання, навіть не думаючи про це. Коли ж культура, релігійні чи моральні приписи, відсувають думку про нього з поверхні свідомости, тоді в снах з'являється воно, як велике сповнення. Пам'ятаєте один із найкращих віршів „Зів'ялого листа”: „Чого являєшся мені у сні”, з його остаточною афірмацією того щастя навіть при свідомості його гріховности.

В житті мені весь вік тужити —
Не жити.

Так хай те серце, що в турботі,
Неначе перла у болоті,
Марніє, в'яне, засиха, —
Хоч в сні на вид твій оживає,
Хоч в жалопах живіше грає,
По людськи вільно віддиха,
І того дива золотого
Зазнає щастя молодого,
Бажаного, страшного того
Гріха!

Колись людина мала відвагу не називати того щастя гріхом. У соняшній грецькій ко-

лонії, в африканській Кирене, зродилося чарівне признання людського серця в філософії Аристипа. Всі ми, як діти і як тварі, інстинктивно шукаємо радості, приємності, і втікаємо від болю. Тож хай живе розкіш, основний скарб і добро людини.

Може здаватися, що в цьому признанні є щось із безсоромності. Так, щось із безсоромності рослин, що свій цвіт, своє кохання, не ховають за листям, але пишпаються ним і чарують наші очі і наш нюх. Є різні відтінки, є нюанси тієї безсоромності, тієї чарівної безсоромності, якщо конечно хочемо залишитися при цьому слові. Є отвертість червоної троянди, що мліє в сонці полудня. І є краса і чар, є сором'язлива безсоромність ніжної матіоли, що тільки срібному місяцеві в сутінку отвірає свої запашні груди. Є — як у Тичини — краса діви безсоромної, що гряде до нас, нагая і без прикрас, а все ж чарує, як рожа повна. І є особливий чар у цвіті голубому, що до нього приступаємо тільки м'якими кроками мрії, і тільки молитовним Ave Maria. Але хочемо, чи ні, всі коримося тому чарові і тій пісній крові, що розцвітає раз трояндою то матіолею; що з'являється перед нами як діва безсоромна, то як недосяжна мрія голуба.

І тільки фарисейство і нецирість не признаються до цього. Вони давні, як людина. І є різні їх відміни. Є фарисейство тих, що —

як каже Гайне — потайки п'ють вино, а голосно проповідують воду... І фарисейство витончене, філософічне, яке каже нам вірити і каже нам змагати до абсолютних цінностей, зовсім незалежних від почувань. Так неначе ті цінності: — правда, добро, краса, і вкінці чиста совість, — неначе всі вони саме не дають почування найінтимнішої радості!

Пригляньмося нам самим. Кожне з нас знає ті моменти, — дозвольте, що замість шукати слів, знову покористуємося вже знайденими словами поета — отже пам'ятаємо моменти, коли ми зустріли очі, „що сміялись всім, але здавалось лиш одному солодку обіцяли втому”. І коли знову нам здавалось, що тим одним, чи тією однією, є саме ми, — чи тоді не мінявся нам світ? Чи не були ми певні, що аж тепер знайдене нами те, що „сниться нам вночі, пробуджуючи зо сну, — що радість нам дає і разом тугу млосну”.

Тож загублену в світогляді, в порядку життя, в мистецькій творчості людину шукаймо тут, в її первісному й інстинктовому щасті. Це підказується нам ще й зовнішніми обставинами, в які ми попали; в які попала передовсім найчисленніша група еміграції в Північній Америці. Для нас ще майже недоступна місцева одуховлена верства, що живе культурними цінностями. Ми попали в „давнітавни”, в низи, в передмістя, в оточення, яке

майже виключно живе саме тими органічними потребами і їх первісним заспокоєнням. Погляньмо навкруги: — що є щастям людей, яких бачимо, зустрічаємо? Ситість у достатку, заспокоєння найперших потреб змислів. Чи не кинула нас доля туди, неначе вказуючи найпростішу дорогу життя? Чи не кинула нас доля в громаду, ніби-щасливу несконплікованим щастям, — нате щоб вивести нас із поплутаних доріг?

Коли мова про щастя тієї громади, то послухаймо, що говорять про нього її мислителі. Ось один із перших, Бернтренд Рассел, що свої думки оформив, спостерігаючи життя Америки й Англії. Він не називає ці громади громадами щастя. Навпаки: — вони, каже філософ, живуть двома полюсами, двома бігунами, — або нестерпним напруженням, або так само нестерпною нудьгою. Це суспільства постійного суперництва, постійної погоні. Не допустити до того, щоб хтось випередив, перегнати інших — це гасла! Це не є суспільство щастя, це суспільство гайвеїв, високих доріг. Мчати, мчати... Вперед, не дати збити себе з лінії, не дати перегнати себе. Руки на керівниці, очі вп'ялені в рівне полотно дороги, увага нагострена, як лезо. Мчати! Адже й статистика доказує, що випадки трапляються не тільки від занадто скорої, але й від занадто повільної їзди. Тож мчати, не стримувати

бігу. Це особлива небезпека. Той, що женеться за нами, в'їде на вас, розторощить. Вперед! Куди і навіщо: — не питайте, немає часу на роздуми. — А позаду пасажирів самоходу, що мчить гайвеєм, високою дорогою, розвішеною на бетонових стовпах. Світляні знаки не спляють бігу. Дорога злітає понад оселі, понад залюднені вулиці. Над головою рівна синява неба, обабіч рівні стовпи, як рівний стук годинника, що вибиває секунди. Там у керівника — затиснуті зуби, напруження. Тут, у тих, що їдуть, — тупий погляд нудьги. В сучасному житті люди поділяються на жертв смертельної натури нервів, і на жертв нудьги.

Ми попали в те суспільство, і мусимо вплестися в його темпо, щоб нас не розчавлено. Це зрозуміле. Але поволі і ми тратимо панування над поїздом, що несе нас. Пам'ятаєте знамениту кінокартину з Чапліном. Він чистить машину-потвору. А хтось необачно пустив її в рух. Бідну людину схоплюють колеса. Вона зразу борониться, хоче добутися з залізних обіймів. Але даремне. Колеса перекидають її, волочать за собою, тягнуть, пересувають із місця на місце. Не людина керує машиною. Машина схопила й полонила людину. Чи не бачимо вже таких полонених серед нас? Вони вже топляться в суспільстві гайвею. Достатні й забезпечені, вони далі погинаються від заробіткової праці й умирають від пере-

втоми . Для себе, для душі, яка іноді ще пригадує про своє існування, немає часу. Тільки в підсвідомім невдоволенні ще іноді заплаче людина, яку вони привезли з собою, поки знову плач не заглушиться шумом гайвею.

Ми попали в те суспільство, але маємо ще й свій український світ і своє українське суспільство. Може приглянемося до нього з погляду людини й її щастя. Людино вмій дивитись на людей! — каже поет. Подивимось на цей наш світ, світ наших установ, товариств, найперше в статичному стані. Увійдімо в залю перед якоюсь маніфестацією. Притемнене світло, не видно окремих облич, тільки одна велика й безлика маса, тисячне „ми — ми”. На сцену падає світло рефлектора і в ньому появляється промовець: — окрема людина, „я” серед моря збірноти. Чекаємо його власного, окремого, окремою душею знайденого слова. І жах! Людина, оте окреме „я” розсипає перед столиком „ми” позбирані черепки розбитих духових ваз, склеює їх до купи, в різних комбінаціях, — склеює до речі й не до речі, і ту суміш фраз-черепків подає „ми-мам” до вірування. Коли „ми-ми” починають дрімати, тоді людина в світлі кидає кілька голосніших кличів, і „люди-ми” плескають, радіючи, що оплески перервали бодай на хвилину їх нудьгу. Немає людини. Є „ми-ми”: — на залі, і на сцені! Її величество: — маса!

А тепер те саме суспільство в динамічному стані, в рухові. Воно поділяється на партії, групи, кліки різного роду: — громадські, політичні, культурницькі, господарські. Кожна група, чи партія має свої організаційні автобуси, керовані своїми „...івцями”. Як там на гайвях, так і на наших вузьких доріжках правило: Мчати! І тут одні керують, другі нудьгують. Тож мчати! Не дати себе випередити! Зробити найбільше шуму, найбільше руху! Чи все це має якийсь зміст, якийсь глузд? — немає часу питати! Бистра їзда і клекіт коліс не дають людям опритомніти, усвідомити собі безцільність погоні, і не дають знеохоченим вискочити з воза, або гірше: — пересісти на інший віз. Тож гнати, перегнати, перекричати!

Так мчать наші політичні, культурні, господарські автобуси по вибоїстих наших дорогах. Аж якийсь зудар зупиняє шалений біг. Кілька автобусів сперлося. Катастрофа: — розкол, скандал. Нарешті! Люди прокидаються з дрімоти, преса, віча роздзвонюються як великодні дзвони. Поки не розмотаються скрублені авта, не втихомириться сутолока, щоб... знову починати біг і погоню наново! І хочеться стати поперек дороги й простерши руки, спинити біг і кликнути: — Брати наші „...івці”, куди мчите? і яка ціль, розумна ціль вашого поспіху? Зупиніться на мить, подумайте спо-

кійно! А то за шумом ваших перегонів навіть не знатимете, що колесами ваших організаційних автобусів розчавлюєте людину, що ще може живе в вас!

Хтось схоче завважити, що ми перескочили найважливішу річ. Від питання про щастя, про заспокоєння земного Ероса, ми зразу перейшли до взаємин людей у ширшому суспільстві, замість шукати щастя й самої людини там, де сходить і розпускається той земний Ерос, та любовна туга. Чи не добре б нам, слідами Шевченка, найперше приглянутися до родини, і на ній показувати, на її проблемах розгортати й розуміти ширші людські взаємини. Тут, у родині, — так виглядає, — людина ще може рятуватися із своєї самотности, що порожнечею оточує її в масі. Яка ж страшна та самотність душ серед крикливої порожнечі! Подумаймо про постать, що її образ так часто, до образи часто, викликаємо в різних нагодах. Десь, може й нині, в зворах Карпат ще стоїть український повстанець. Перед ним розквітлі кущі малини, а в росинках ціле сонце. Він знає: повороту до дому нема. Росинка, як світюча сльоза, скапує з малинового листочка. Чи думають про нього його товариші, його приятелі у вільному світі? Хто залишався за тюремними ґратами, знає, яка полегшає в самій думці про те, що про нього пам'ятають. Вітер піднімає білий пелюсто-

чок цвіту дикої черешні й несе граючись кудись на захід. А тут згадують ім'я повстанця з нагоди грошових збірок або партійних сварок... Самотний стоїть хлопець у зворах Карпат! — А мільйони мучеників голоду і тюрем московських! Чи не відчуваємо жаху, коли так часто вони стають тільки маніфестаційною темою для маніфестаційного м'яса, що в нього намагаються перемінити людське суспільство?!

Тож може справді втікати тобі, людино, з тієї самотности в тихі альтани особистого щастя? І тут воно не певне. Козак від'їжджає, дівчинонька плаче: — чи довго він зберігає її образ, і чи довго вона ховає, як дорогоцінну пам'ятку, синю чічку, що він дав їй на прощання? Не знати! Але здавна і до сьогодні там людина шукала сповнення мрій про щастя. Це ж не тільки в сучасній психології, про що перед хвилиною була мова, взаємини статей визнаються основним чинником життя й культури. Це не, як іноді кажуть, свіжа вигадка наших заблуканих часів. Подібну думку знаходимо вже в дотепному міті-переказі, що його оповідає Арістофан підчас Платонового „Пиру”. У первopочині не було статей в теперішньому вигляді: — чоловіків і жінок. Були суцільні істоти, двоє в одному: — чоловік і жінка як одна цілість, „андрогине”. Це були потужні творіння з двома обличчя-

ми, чотирма очима, руками, ногами. Вони ходили вперед і назад, або порухалися скорим бігом, обертаючися на всіх вісьмох кінчинах. Нероз'єднані внутрі, нероздерті серцем — вони мали велику силу й сміливі задуми. Вони повели наступ на богів. І тоді стривоженим богам Зевес — видно перший винахідник політики *divide et impera*, діли і наказуй — подав раду. Він казав: „Здається, маю плян, що упокорить їх гординю та виправить їх поведінку; люди існуватимуть далі, але я поперерізую їх на-двоє і тоді їх сила зменшиться, а число збільшиться; це матиме ту користь, що вони будуть вигідніші для нас. Вони ходитимуть прямо на двох ногах, а коли й далі будуть бунтуватися і не заспокояться, я ще раз їх перетну, і тоді вони стрибатимуть на одній нозі”. Так він і вчинив, і тоді знайшлися теперішні статі: окремо чоловік, окремо жінка. Такі роз'єднані частини колись одної істоти порозкидав Зевес по всьому світі. Скінчивши роботу, він спокійно сів в Олімпі. Бо з того часу половинки колишнього суцільного творіння шукають себе по світі, і заняті вщерть цією пошуканкою. Іноді здається їм, що знайшли себе. Тоді падають в обійми, прагнучи залишитися одними на завжди. Такий початок Ероса, що є „помічник і лікар недуг, які є великою перешкодою до щастя.”

Умій, людино, дивитись на людей. Поглянь-

мо на те шукання щастя! І будьмо, як той місяць у Лесі України: — підглядачем цікавим і підслухачем лукавим. Ось йдуть вони: — він, вона. Між ними відстань, неначе невтральна зона між воюючими сторонами в Кореї. Ви здогадуєтеся: — подружжя. Йдуть мовчки, не зачіпають одне одного, кожне погружене в свої думки. Значить: — перемир'я! Але ось відстань тане, вони приближаються, а слова, навіть добрі, навіть з відблиском ласкавості. Отже ми помилилися. Це не перемир'я, це мир, це згода в сімействі. Але ви ще не додумали, як гострий погляд — неначе підступний стріл — прорізує близину, і знову сторони розходяться. Тепер знаєте: — це були переговори, як у Панмуджон, довгі, безплідні, даремні... Це холодна війна, яку так часто сторонні називають... подружнім щастям!

Можемо потішити себе, що все це тільки припадок. Може це виняток серед благословенних долин золотого щастя. Одначе інша думка тьмарить ту потіху. Є моменти, що підказують нам інакше. Це не припадок; є причини, глибші причини, які створюють ту відстань людини від людини, чоловіка від жінки. Людино, умій дивитись на людей! Погляньмо на старі гравюри, нпр. з кінця минулого сторіччя. Він — вона. Так само йдуть вулицею міста. Він: — обов'язковий тоді дов-

гий, темний одяг, твердий ковнірець, циліндер, що виструнчує постать. Коло нього, тримаючися попід руку, дружина. Довга й широка сукня пильно замітає хідник; обтислий шнурований стан підкреслює „вічно жіноче” в появі. Але нас цікавить душевний вираз. Він:— самопевність. Він щось говорить, ні, не говорить, а повчає, пояснює. Вона ж — задивленість, а очі шепчуть: — який ти розумний! Це Ібсенова Нора вийшла з дому ляльки на прогулянку з своїм дружиною-Гельмером. Та ось настає пора, і Нора піднімає бунт. Вона заявляє, що не хоче жити в домі ляльки, і не потребує опіки чоловіка, Гельмера. Вона покидає дім і пробиває собі дорогу в світ і в життя самотійно. Революція Нори вже поза нами. Нора перемогла. Немає вже дому ляльки. Він став музейним еспонатом-анакронізмом. Є вільна, рівноправна жінка! Одначе легше зробити революцію, ніж настроїти цілу душу на її новий тон. Даремне виспівували большевики своє „ми наш, ми новий мір пастроїм”. Збудували те, що підказувала їм московсько-азійська душа: — імперію нового Івана Грозного. — І ми вірили, що 1917-1918 року нарешті будуюмо всі нову Україну, вимріяну й виспівану. А давня отаманщина тоді й досі підриває коріння тій новій Україні. Так і Нора зробила революцію, але ще не перебудувала душі своєї до дна, до самого спо-

ду. Немає вже атенки в довгій туніці, запертої в гинекею. На наших життєвих агора-базарах з'явилася Діяна в вільній, пристосованій одежі. Одначе в душі сучасної жінки ще далі залишилося щось із такої невідповідної для Діяни... мрії про лицаря.

А у нього? О, він примирився з революцією, що відбулася проти його єдиновладства. Він навіть спізнав чар нової Нори. Для нього вже колишня „ідеальна жінка" може була б нудна. В котрійсь із комедій Островського питає така колишня вірність свого чоловіка, з подивом і покорою: — за що ж ти полюбив мене, дуру? Він гордо відповідає: — за тіло і за обичаї. Нині чоловік таки цікавий уже на ще деякі додатки: — передовсім на трохи власної й інтересної думки. Отже він примирений, але... в душі ще завсіди залишилося щось із того, що так добре знаємо з найновішої історії, щось із образи скинутого монарха.

Звідси відстань між ними. Родина й кохання були колись Архімедовою певною точкою, з якої людина зважувалася на підбій світу, і до якої могла спокійно повертатися в невдачі. Сьогодні й та точка захиталася. Революція в родині збіглася з найбільшою кризою в історії світу. І це саме поглибило страждання сучасної людини.

Але ми далі шукаймо вперто, з розпучливою просто впертістю шукаймо хоч іскорок

щастя, щоб у них побачити задаток нового багаття, коло якого людина могла б спинитися, погрітися і знайшовши себе, і зглибивши себе, почала б відбудовувати життя й його культуру. Тож може є ті іскорки там, де серед молодих тількищо починає свою велику гру Ерос? Війни й кризи трясуть світом, валять престולי. Але молоді серця завжди знаходяться, і знаходять щастя в близьині. Будьмо ж знову підглядачами цікавими й підслухачами лукавими. І знову вулицею наших міст і вулицею нашого життя непомітно йдім за ними: Він і вона знову. Йому 20, їй 18 років. Ідуть: — в Європі звичайно попід ручку, а в Парижі в обіймах, в Америці — тримаючися за руки. Неважно, вони любляться нині, як любилися колись, і йдуть мовчки, як мовчки ходили давно. Тільки душі їх розспівані, а повідь сердечна шукає і прагне слів, щоб виявитись. Поезія давала ті слова, виконуючи своє призначення, шляхетне призначення: — знаходити й давати мову людському щастю й горю. Молоді, — ми далі тихо й непомітно слідкуємо за ними, — стають перед книгарнею. Колись привітно запрошували їх ліричні збірки: — візьміть нас і ми дамо вам слова, що їх шукаєте. Вони брали такого популярного в тодішньому світі Гайнріха Гайне: — Із сліз моїх, любко, вродилось, Багато пахучих квіток. Зітхання мої оберну-

лись У хори співучих пташок. Якщо ти мене покохаєш, Дарую всі квіти тобі... Але слова не мусіли знаходити відгук. Іноді відповіддю могли бути глум і насміх. І тоді поезія даючи слово, давала полегшу: — Чом твої очі Тиха молитва, А твоє слово Гостре, як бритва...

І сьогодні йдуть вулицями наших міст і вулицями нашого життя молоді, і сьогодні душі шукають розряду. І коли нині стоять вони перед книгарськими складами, рідко моргають до них зірки ліричних віршів. Сьогодні вагою й кількістю накладаються їм: — статистика кохання у звідомленнях д-ра Кінзі, і техніка кохання в безлічі підручників. Немає людини, немає кохання. Є статистика, і є техніка!

Той стан прекрасно зображений в одній паризькій комедії. Сценерія: — велике місто, ряди ліхтарень, камениці. На високому поверху ліворуч — кімната елегантної парижанки. На високім поверху праворуч — кімната закоханого хлопця. Це все на сцені! Отже хлопець розніжується і телефонує. Та її немає дома, а служниця спокійно сполучує телефон із грамофоном, і платівка відповідає голосом пані: — О! коханий... Хлопець в своїй кімнаті тане з радості. Припадком заходить до нього агент від грамофонів і пропонує йому новий винахід. — Уявіть, захвалює агент, яка вигода! Можна найперше віддеклямувати пе-

ред свіжою платівкою якусь любовну промову, а тоді... розумієте... коли треба получить з телефоном і ... Хлопець пробує. — А яке число телефону бажаєте? — питає агент. Хлопець подає число своєї коханої, у котрої той самий агент тількищо завів подібну інсталяцію. Заклопотаний агент спішно виходить. Панич не розуміючи, в чому діло, біжить за ним. І вже немає людей, тільки ліворуч на високому поверсі кімната дівчини, праворуч кімната хлопця, і в обох пущені грамофони кричать до телефонів: — О, кохання! О, кохання! О, кохання!

На переломі наших сторіч почув світ страшне слово глибокого філософа культури: — а я кажу вам, умер останній бог, хай живе надлюдина! — Минуло чверть століття. Знову інший пророк культурного схилю, Освальд Шпенглер, кликав світові: — а я вам кажу, умер дух, хай живе техніка! — І знову проминуло чверть сторіччя. І тепер саме в половині його виразно бачимо: — коли вмер Бог, і вмер дух, — на наших очах вмирає людина! О, приятелі: — рятуймо ж людину серед нас, рятуймо людину в нас!

Пісня скінчена й наша тема вичерпана. Ми приглянулися по черзі до нашого логосу-світогляду, до нашого етосу-життєвого порядку, і вкінці до царства небесного й земного Еро-

са в нашій душі. І всюди знаходили ми розхитані будівлі, і всюди загублену українську людину в них.

Скінчена пісня. Тож попрощаємося на розстання. Найперше з тими, що з ними розстаємося без жалю. Це передовсім ті, що вдоволені своєю засохлою правдою, спочивають на ній, як на постелі. Це люди, що залишилися в 10-их, 20-их чи 30-их роках нашого сторіччя. Вони дивуються, коли їм пригадувати біг часу. Вони із спожалінням дивляться на всіх, хто сумнівається, шукає доріг. Для них наші болі й радості незрозумілі. Бажаймо ж їм спокою і доброго сну в тіні їхніх догм.

І попрощаємося коротко з другими. Ті кажуть і переказують, що навіть не личить говорити про загублену українську людину в час, коли край ставить мужній спротив ворогові. Як відповісти їм? Вважаємо, що краєві залишивши страждання й боротьбу, ми повинні самі перейняти деякі обов'язки на себе. Ми вийшли в світ, щоб зберегти в нашій спільноті свободу духа й життєвих форм, що знищені там. І ми вийшли, щоб зберегти символи тієї свободи в творчості та в політичній організованості, і віддати їх на службу будущій свободі й творчості України. Чи мали б ми, як біблійний раб лукавий, закопати наш талант-душу, щоб колись повернути його неprimноженим, незбагаченим новими ідеями й

формами? Ні, вже сама думка про те, що Україна своєю хрестною дорогою спасає нас у нашому приниженні, і звільняє від критики та зусиль духа, — вже це доказує болочу загубленість української людини.

І попрощаємося з тими, що не мають сміливості заперечити недуги, але докоряють нам за те, що — вказуючи їй — не подаємо рецепти-припису задля одужання. Душевна криза наростала роками, тож і реконвалесценція не є справою одного дня, чи року, і не може бути вислідом засвоєння цієї, чи іншої готової ідеології, або наслідком членства в цій чи іншій групі. Важний внутрішній зворот! Важно прокинутися і вийти з тупого самовдоволення! Важно повернути пошану чесності; важно повернути правду й відвагу: — мислі, життя, мистецтва. І коли і тут тільки виняткам дано бути героями, то тужити, створювати підсоння, в якому може здійснитися віднова духа й життя — це призначення нас усіх.

І вкінці попрощаємося з тими, що в наших мисленних мандрівках знаходили хоч натяк, хоч відгомін свого власного болю й неспокою. Занадто їх шануємо, щоб ображати якимсь силюваним геппі-ендом, який підходить для вічевих промов, але не личить нашої поважній розмові. Для таких бадьорих закінчень колись витискали всі соки з рідного „якось

то буде" . . . Сьогодні це вийшло з моди. Стару потіху замінили новою, більш „героїчною”: — „contra spem spero”, або ще іншими, так само незаслужено заялосеними словами поетки, про „одержимість лицарів абсурду”. — Замість цього закінчим пісню коротким розумовим висновком, і не звичайною, заспокоєною, але — як називають у музиці — завішеною каденцією почувань.

Ми пробували зніматися крутими стежками роздумів угору, і хоч не бачили по дорозі веселих сьогоднішніх осель, то залишається нам як спомин: — подув різкого повітря, вільного від насонливого одуру низинних випарів, і залишаються нам хай тільки перші проблески свідомости нашого духового стану, що вже є початком обнови.

І знаємо, що не знайдемо нашої правди, краси і щастя, повертаючися, або вперто спираючи на пройдені шляхи, хоча чомусь такі завороти називають у нас . . . революційністю! Тільки йдучи вперед, перетоплюючи досвід і осяги минулого в нові кришталі мислі, образу, життєвої постави, — отворимо двері достойної будучини.

Це знову тільки послух і покірність для мудрости життя, на котру ми вже покликалися. Всі несвідомі рефлексивідрухи, такі спасенні для живого організму; всі пізніше набуті, півсвідомі привички, конечні для життя; вкінці

й сам організм — це осад мільйонів років розвитку, досвіду, великих знахідок і помилок. На їх твердій підставі життя підводиться щораз вище. Це відноситься і до історичного розвитку духа. Він не відкидає минулого, щоб починати завсіди наново. Минуле, його щасливі мислі й його помилки, — це шаблі досвіду й росту. Але велика помилка й тяжкий гріх проти духа й життя — це зупинитися на одному із шаблів і сказати: — правда знайдена і це кінець мандрівки. Це значить — перестати бути собою. Це значить — залишитися тільки тінню минулого.

Одначе пройдені етапи мислі, моралі, творчості й шукання щастя не пропадають безслідно. Вони — це одяг, що ним вкривалася українська душа, ростучи. Сьогодні той одяг поношений і вже зсувається з її плечей під ноги. Але душа, стоячи саме на ньому — бачить щораз ширше, ступає щораз вище, сягає мислю щораз дальше.

Щоб повернутися ще раз до попереднього образу: — нага і без прикрас стоїть наша душа на ступнях, збудованих із одягу мислі й життя, що зсунувся вже з її плечей. Не намагаймося витягати з-під її ніг то ту, то другу свиту, щоб ще раз закинути на неї. Жива українська душа прагне й вимагає нової одяжки духа й життєвих форм, і живих їх здійснень у новій українській людині.

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	5
1. ЗАХИТАНИЙ СВІТОГЛЯД (Логос на роздоріжжі)	7
Світоглядіві роздуми — полегша для душі й обов'язок провідної верстви (7-16). Життєві форми й духові постави кінця 18-початку 19 ст.: старосвітський поміщик (17), гоголівська людина (19), сковородянська (20), шевченківська людина і її оформлення при кінці 19 ст.: — вільний дух (21-26). Розщеплення в 20-их і 30-их роках: — різні типи сильної людини (27-30), вільний дух у розкладі (32). Розгубленість 40-их років: заворотні тенденції (33), ділянки культури в ізоляції (34-36). Духова криза світу (37).	
2. МОРАЛЬНА КРИЗА (Розвалений етос)	42
Значення і вплив ідей на життя й історію (42-50). Моральні ідеї: від християнської любови ближнього до знецінення людини (51-60). Моральні ідеали суспільства: — порядна людина (61-69), ідейна людина (70-72), революціонер, герой (73), духовий творець, мистець (74-75). Рівновага статичних і динамічних первнів, її захитання (76-81), її знищення (82-85). Втеча від проблем життя: церква (87-89), мистецтво, наука (90-91), політика (92).	
3. ЗАБЛУКАНА ТВОРЧІСТЬ (Ерос на службі)	94
Царство Ероса (97). Культура-поняття (98). Релігія, мистецтво, наука (99-106). Формуюча сила світогляду й мистецтва (107-109). Їх спіль-	

ні риси й різниці (110-111). Переплутання основних рис (112-114). Ідеологічна неволя літератури (115-121). Ідеологія-світогляд без мистецького дзеркала (122), залежність від маси (123). Скований Ерос (124-126).

4. ТУГА ЗА ЛЮДИНОЮ І Ї ЩАСТЯМ 127

Зворот до душі в кризі суспільства й людини (127-130). Звід попередніх розділів (131-135). Земний Ерос — можлива вихідна точка нової культури й щастя людини (136-139). Суспільство гайвеїв (140). Українське суспільство в статичності (141-142), в руху (143). Українська людина й її самота: криза родини (144-149), почування серед статистики й техніки (150-152). Закінчення (152).

Всі права застережені автором.

ВІД АВТОРА

Щиро дякую Вшан. пп.: письменникові Р. Купчинському за прочитання машинопису і за всі цінні й доброзичливі мовні поради; мистцеві С. Гординському за оформлення обкладинки; редакторів Яр. Зарембі за поміч у читанні коректи.

Окрема подяка належить тим, що взагалі уможливили друковану появу цих доповідей. Передовсім моєму колишньому учневі, тепер далекому й вірному приятелеві Д. Федикові з Австралії за побуд до видання, підтриманий безінтересовною позичкою. Далі подяка належить власникам-управителям друкарні пп. Р. Крупці і М. Пирському за дальший кредит і довір'я, і їм же — разом із їхніми співробітниками: пп. д-ром М. Рабієм, Гр. Саламахою, Яр. Сидоряком — за справді щиру й приятельську співпрацю при виконанні друкарських робіт.

ЖИТТЯ І МИСЛІ КНИЖКА 1.

М. ШЛЕМКЕВИЧ

УКРАЇНЬСЬКА СИНТЕЗА ЧИ УКРАЇНЬСЬКА ГРОМАДЯНЬСЬКА ВІЙНА (2-ге вид. 1949)

„Ця публікація... це апель до українського державного думання і до вміння ставити інтерес нації-держави понад інтерес особи і партії”.

ред. І. Кедрин (Свобода, ч. 49, 1952).

Дискусію проблем цієї книжки веде автор у „Молодій Україні” — Торонто, і в „Листах до Приятелів” — Нью-Йорк.

Ціна 60, з поштовою посылкою 70 центів.
Звертатися на адресу „Листів до Приятелів”

„ЛИСТИ ДО ПРИЯТЕЛІВ”

ВИХОДЯТЬ 1-ГО КОЖНОГО МІСЯЦЯ.

За редакцію відповідає: *М. Шлемкевич*
Видають: *Д. Кузик — О. Олесницький*

Ціна 20 центів, за рік: — 2,40 дол.
Адреса:

Letters to Friends

P. O. Box 428, Newark, N. J.

УВАГА: Автор книжки „Загублена українська людина” відповідатиме на запити, що торкатимуться змісту тієї книжки, в „Листах до Приятелів”. Туди ж прохають скеровувати ті запити.

УРИВКИ З РЕЦЕНЗІЙ

„Такі доповіді це цілюща вода на байдужність, з якою стрічаємо всі прояви нашої примітивної буденщини. Вони потрясають тією байдужністю і кажуть дивитися вглиб. Коли думки таких докладів будуть спрецизовані ще ясніше, хоч би з деякою шкодою для поетичної форми, то загальна користь буде ще більша”.

І. Кедрин (Нью-Йорк)

„Свобода” ч: 276 за 1952 рік.

„Глибока думкою, багата шириною проблем і виголошена в питомій цьому прегарному промовцеві красномовній формі лекція... Авторів доповідей можна бажати лише надрукувати цей щкль, бо тоді, читаючи, краще можна буде ввійти у всі важливі проблеми порушені в доповіді.

О. Тарнавський (Філадельфія)

„Свобода” ч: 321 за 1952 рік.

„... годі точно розцінити, що ділає більше: чар завершеного стилю чи глибінь змісту”.

„Інтелектуальний і реторичний рівень доповіді прямо гіпнотизував слухачів, що... по береги виповнили залю”.

О. Олесницький (Ньюарк)

„Свобода” чч: 267, 282 за 1952 рік.

Ціна 1.75 дол.